

Beschermd gezicht Goënga

6.

WAARDERING

In dit hoofdstuk wordt een waardering gegeven van de ruimtelijke situatie en onderhoudssituatie van Goënga. Er wordt aangegeven wat de meest kenmerkende eigenschappen zijn die voor bescherming of herstel in aanmerking komen. Hoewel dit vanuit een historische invalshoek gebeurt is het niet per definitie zo dat de oudste bekende situatie (in dit geval het kadastraal minuutplan van omstreeks 1830) het enige gewaardeerde is. Het gaat om een groeiproces waarbij van belang is dat het ene ontwikkelingsstadium aansluit op het andere en daarmee een geheel gaat vormen. Zo is bijvoorbeeld de oriëntatie van de bebouwing op de doorgaande weg een logische stap geweest in de ontwikkeling van het dorp.

Bij de waardering van de ruimtelijke situatie wordt ingegaan op de bebouwing en op (niet-bebouwing) overige ruimtelijke elementen.

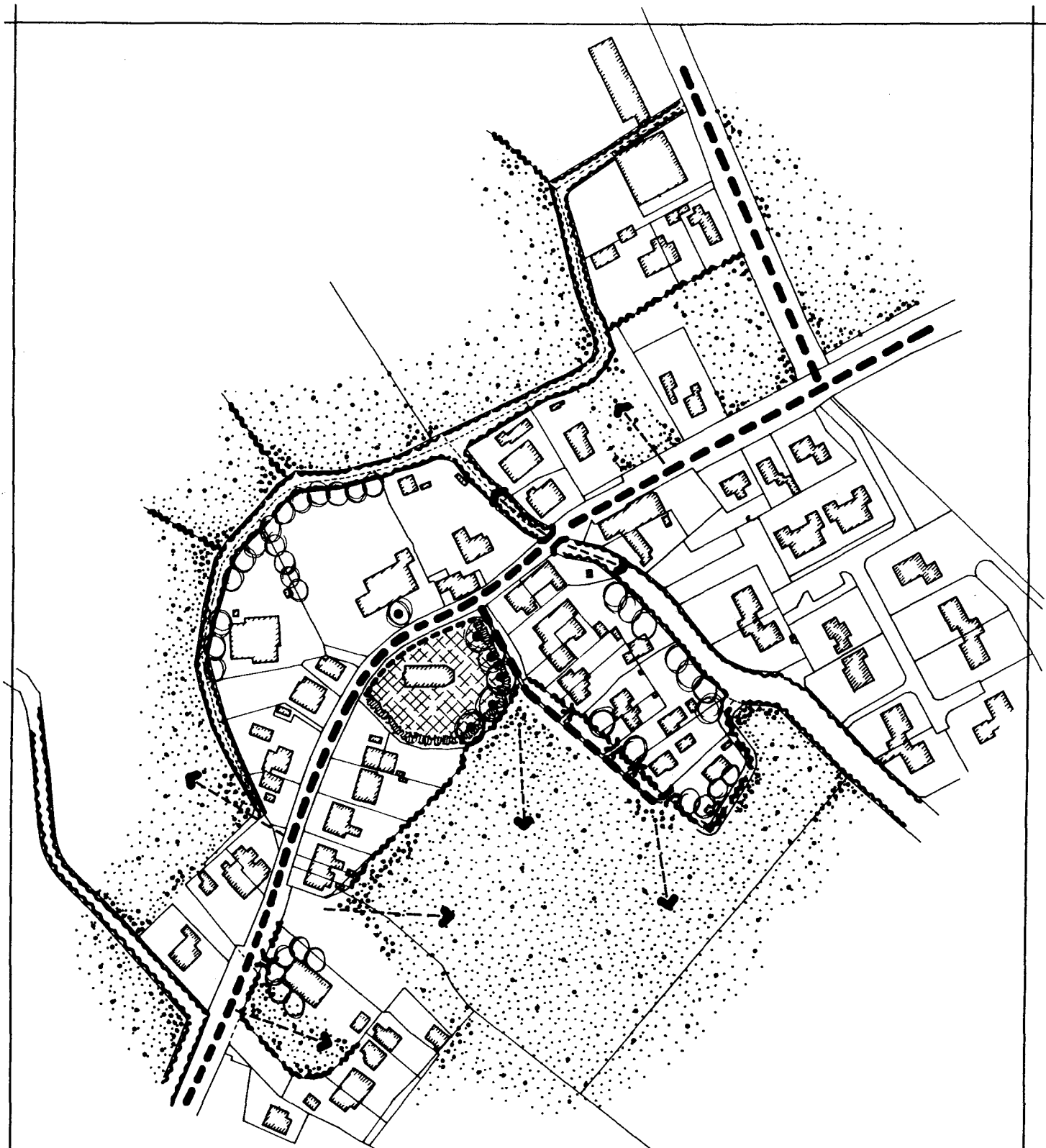
6.1.

De bebouwing

In de bijbehorende figuur is aangegeven welke bebouwing bepalend is voor het historische beeld van Goënga. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen:

- structureel bepalend; dat wil zeggen qua ligging en schaal;
- architectonisch bepalend; dat wil zeggen qua detaillering en materiaalgebruik;
- indifferent; dat wil zeggen niet bepalend in structurele of architectonische zin, maar ook niet storend binnen het karakteristieke dorpsbeeld.

Binnen het beschermde dorpsgezicht is een belangrijk aantal architectonisch en/of structureel bepalende panden aanwezig. Specifiek verstorende bebouwingselementen zijn binnen het gebied niet aanwezig.

OVERIGE RUIMTELIJKE ELEMENTEN

beeldbepalend

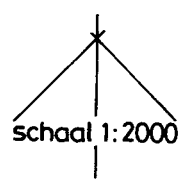
- water
- beplanting
- terp
- openheid

beeldondersteunend

- water
- beplanting
- brug / bruggetjes
- muur en hek

 waardevolle uitzichten

 loop van wegen en paden

6.2. Overige ruimtelijke elementen

De historisch-ruimtelijke structuur wordt behalve door de ligging en aard van de bebouwing ook in sterke mate bepaald door het beloop van de wegen, het water, de beplanting, de open ruimten en het microreliëf. Veelal vertonen deze elementen een sterke onderlinge samenhang en/of een sterke relatie met de bebouwing.

Ook hier is een onderscheid gemaakt tussen twee categorieën aangeduid met "beeldbepalend" en "beeldondersteunend". Beeldbepalend zijn de brede waterlopen, de volgroeide beplantingen die op markante plekken liggen, het aanwezige microreliëf, de open ruimten in en om het dorp en de loop van wegen en paden. Beeldondersteunend zijn die elementen die het beeld vervolmaken. Hiertoe behoren de smallere waterlopen, de overige volgroeide beplantingen, de bruggetjes over de waterlopen en het hek voor de kerk.

Naast de genoemde categorieën zijn enige waardevolle uitzichten aangegeven. Deze zijn niet zozeer aan te merken als ruimtelijk element; maar ze hangen wel sterk samen met de aanwezigheid van ruimtelijke elementen met name water en openheid.

Uitzicht vanaf de brug over de Kerksloot

BOUWKUNDIGE KWALITEIT

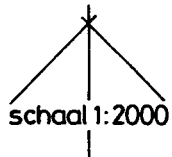
goed

redelijk

matig tot slecht

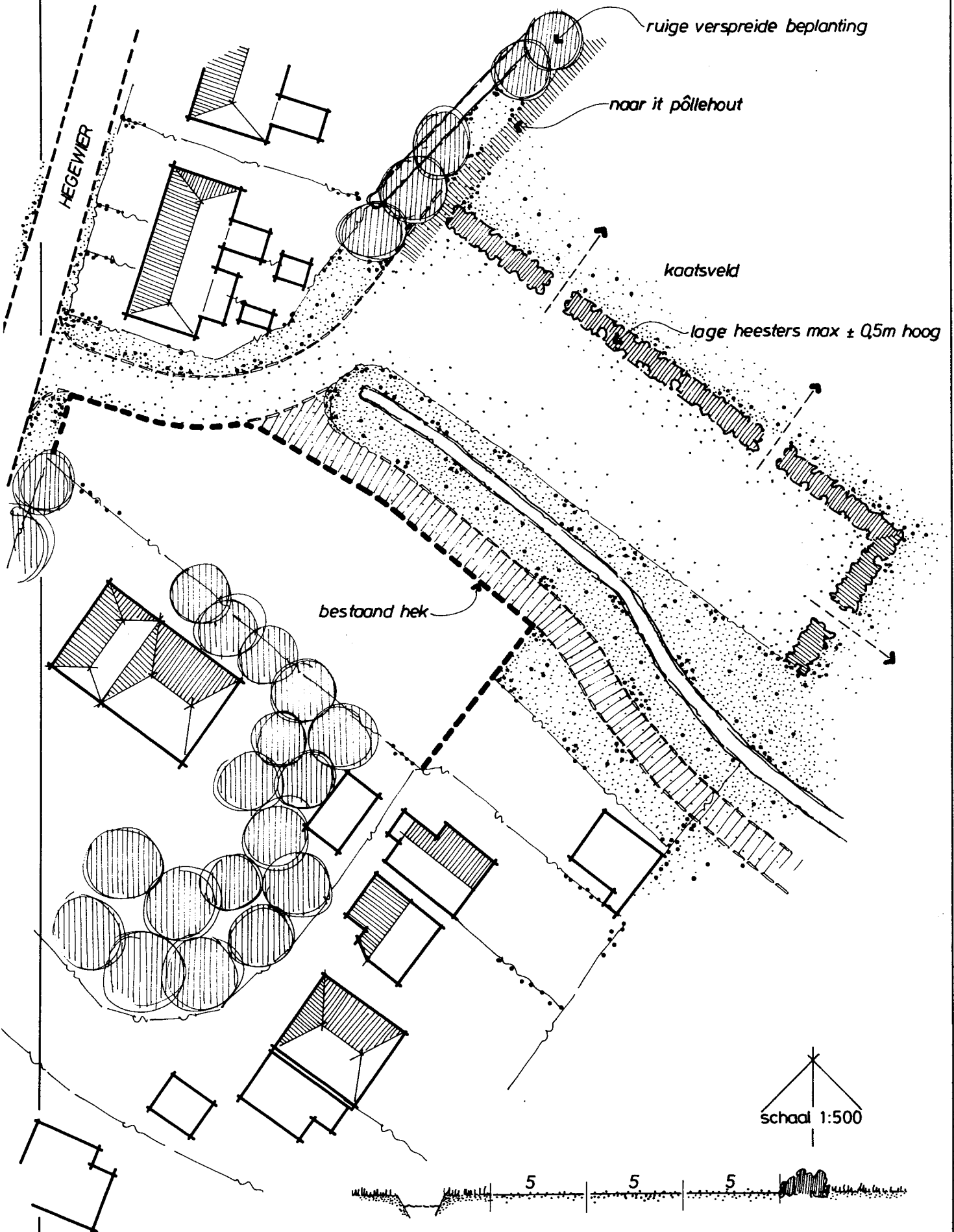

6.3. Bouwkundige kwaliteit

In het algemeen maakt het dorp een goed verzorgde indruk. Daarin speelt de inrichting van de openbare ruimte (verharding, bruggen e.d.) een rol, maar ook de onderhoudsstaat van erven en gebouwen. Voor het overgrote deel is de bouwkundige kwaliteit van gebouwen redelijk. Drie woonhuizen, een loods en een schuur zijn als matig tot slecht aangemerkt en het beperkte aantal nieuwe gebouwen als goed.

Vooraf waar het om architectonisch en/of structureel bepalende panden gaat is het herstel van een slechte onderhoudssituatie in sterke mate gewenst.

PARKEERTERRAIN BIJ KAATSVELD

ruige verspreide beplanting

naar it pôlehout

HEGEWER

kaatsveld

lage heesters max ± 0,5m hoog

bestand hek

schaal 1:500

5

5

5

Beschermd gezicht Heeg

Bijlage 2:
Beschermd dorpsgezicht

HEEG
gemeente Wymbritseradiel

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN

INGEVOLGE ARTIKEL 20 VAN DE MONUMENTENWET

HEEG gemeente Wymbritseradiel

Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van de kom van Heeg als beschermd dorpsgezicht.

Het beschermde dorpsgezicht omvat het op bijgevoegde kaart (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, tekeningnummer 183) door een stippellijn omgrensd gebied.

Publikatie van de **Rijksdienst voor de Monumentenzorg**.

Juli 1988.

Inleiding

Het dorp Heeg is gelegen in de gemeente Wymbritseradiel op circa tien kilometer ten zuidwesten van Sneek aan het noordoostelijk uiteinde van het Heegermeer. Het is ontstaan aan een knooppunt van waterwegen onder andere naar Staveren, Sneek, Woudsend en Lemmer temidden van een omvangrijk merengebied. Het dorp wordt als kerkdorp genoemd in de eerste helft van de 12de eeuw, waarbij waarschijnlijk al sprake zal zijn van handel, scheepvaart en visserij in de nabijheid van een op een bescheiden terp gelegen kerk. Samen met een zuidelijk van de kerk gelegen stins heeft zich een door wateren begrensde nederzetting aan de noordoost-oever van het meer gevormd. In de loop der tijd heeft zich aan de tussen Syl en kerk gelegen hoofdstraat een bebouwing ontwikkeld met een sterke verdichting en een duidelijk niet-agrarisch karakter, met de stins gelegen in het meer open terrein zuidelijk van de hoofdstraat.

Hoewel zich nu vooral de invloeden van de recreatieve scheepvaart doen gelden, heeft het dorp tot in het recente verleden functies op het gebied van handel en visserij vervuld, hetgeen zich weerspiegelt in de ruimtelijke structuur van de nederzetting en het karakter van de bebouwing, welke deels van historische waarde is. Het geheel levert in samenhang met de omliggende wateren in het open landschap van de Friese Zuidwesthoek een beeld van zodanige cultuur-historische waarde, dat een aanwijzing als beschermd dorpsgezicht gerechtvaardigd is.

Ontstaan en ontwikkeling

Met betrekking tot de vroegste ontstaansgeschiedenis van Heeg is weinig bekend. Het merengebied van de Friese Zuidwesthoek kan voor wat betreft de in elkaars verlengde liggende Heegermeer en Fluessen mogelijk teruggevoerd worden op een gedurende de voorlaatste IJstijd gevormd bekken.

Vanaf omstreeks de 7de eeuw voor Christus heeft aan de kust intensieve sedimentatie plaatsgevonden, waardoor hier een hogere ligging ontstond dan meer landinwaarts. In het kustgebied zijn, sinds enkele eeuwen voor het begin van de jaartelling, terpen tot ontwikkeling gekomen. Gedurende deze tijd heeft zich tussen het kustgebied en de hoger gelegen zandgronden in het oosten en zuiden een veengebied gevormd, welk vooral ten zuiden van de lijn Staveren-Sneek-Grouw zeer uitgebreid is. Dit veengebied van het Lage Midden werd na het begin van de jaartelling regelmatig door de zee overstroomd en bedekt met een laag

klei, een situatie die heeft geleid tot het ontstaan van een laaggelegen, waterrijk gebied met een slechts voor grasland geschikte bodem.

In dit gebied, waarvan de omgeving van Heeg ook deel uitmaakt, is sedert het jaar 1000 sprake van min of meer definitieve nederzettingen en ontginningen, nadat reeds in de prehistorie menselijke bewoning heeft plaatsgehad. De sedert de 11de eeuw ontstane en nu nog herkenbare verkaveling van het gebied valt geheel binnen de grenzen van de gemeente Wymbritseradiel. Deze opstreckende verkaveling gaat uit van de noordelijk van Heeg gelegen Hemdijk en reikt over het Heegermeer tot aan het Slotermeer toe. Het zich voortzettende verkavelingspatroon aan de overzijde van het Heegermeer wijst erop dat het meer zijn huidige omvang pas heeft bereikt nadat de ontginning had plaatsgevonden. Door de slappe veenondergrond is het gebied erg kwetsbaar voor afkalving van de oevers van de vele waterlopen. Dit proces heeft geleid tot het ontstaan van een groot aantal meren en poelen. Het is aannemelijk dat zich nederzettingen in deze lage gebieden hebben gevormd op door mensen opgeworpen hoogten of wieren. Bronnen vermelden omstreeks 1500 'het smalle Wer' bij Heeg.

Het dorp Heeg, waarvan de naam te associëren is met het woord 'heech' (hoog), dan wel met haag wordt voor het eerst vermeld in 1132 als Haghekercke, waarna de naam gelijkluidend in diverse bronnen weerkeert. Omstreeks 1567 heet het dorp definitief Heech.

De vroegste informatie betreffende de ruimtelijke structuur van Heeg wordt gegeven in de kaart van Wymbritseradeel door Schotanus (uitgegeven 1718, fotobijlage, afb. 1). Daaruit blijkt dat zich dan al een proces van afgrenzing van het dorp en van verdichting langs de hoofdstraat tussen waterweg en kerk heeft voltrokken, waarmee de ruimtelijke structuur in hoofdlijnen is vastgelegd. Mogelijk is sprake geweest van een in aanvang agrarische bebouwing op een parcellering, welke aansloot op de noord-zuid gerichte strokenverkaveling van het gehele gebied. Aangenomen mag echter worden dat de visserij reeds in een vroeg stadium als bestaansbron aanwezig was en heeft bijgedragen aan de verdichting van het bebouwingspatroon. Op de kaart is reeds zichtbaar dat het dorp een zich in het verkavelingspatroon voegende, regelmatige begrenzing heeft, welke door sloten wordt gevormd. Ook de enige weg te land, naar de Hemdijk, voegt zich in dit patroon. Vastgesteld kan worden dat locatie van de huidige kerk beduidend ouder is dan het nu aanwezige gebouw uit 1745,

gebouwd op de plek van een 15de-eeuwse voorganger. Ook het hoogteverschil met de omgeving kan op een oudere oorsprong duiden. Eveneens is schematisch de plaats van een versterkt, stenen huis of stins aangegeven, waarvan de oorsprong mogelijk reeds in de 14de eeuw gezocht moet worden met de vestiging van Haring Donia, zich noemende Harinxma. In 1459 werd deze stins herbouwd na een verwoesting door de Sjaardema's, waarbij ook het dorp ernstig te lijden had. Binnen de dorpsplattegrond neemt de stins een aparte plaats in ten zuiden van de hoofdstraat. Het functionele draagvlak van het dorp wordt in toenemende mate gevormd door de visserij en daarmee verbonden activiteiten. In de loop van de 17de eeuw verschuift het zwaartepunt van de palinghandel van het continent op Engeland zich van Noord-Holland naar Friesland en met name naar Heeg. Het gunstig gelegen dorp betrof de paling in eerste instantie uit de directe omgeving, maar in een later stadium zelfs vanuit het Oostzeengebied. De vis werd vervolgens naar Londen gebracht per Heeger palingaak, een speciaal scheepstype. In 1705 richtten de zeevarende schippers van Heeg en omgeving zelfs een onderlinge risicoverzekering op. Met deze activiteiten op het gebied van visserij, handel en scheepvaart zal zich met de vestiging van ambachten en bedrijven, welke hieraan verbonden zijn, een verdere verdichting van de bebouwing hebben voorgedaan. Overeenkomstig de richting van de kavels heeft de opsplitsing in lange, smalle percelen aan de hoofdstraat een definitieve vorm gekregen, met in een later stadium bescheiden bebouwing achter op de percelen. Dit laatste gebeurt dan met name aan de noordzijde van het dorp, terwijl aan de zuidzijde de percelen, behoudens de bebouwing langs de hoofdstraat, gedurende lange tijd vrijwel onbebouwd blijven. Blijkens de datering van een aantal huizen in de hoofdstraat en in de omgeving van het Heegervar aan de Syl en de overzijde, heeft vooral in de 18de eeuw een bloei plaatsgehad. Deze huizen zijn voor het merendeel terug te voeren op het bezit van één familie van reders en handelaren, de familie Visser.

De kadastrale minuut uit circa 1830 geeft een beeld van de hoge mate van verdichting met gesloten gevelwanden en een lange, smalle parcellering aan weerszijden van de hoofdstraat en deels de Tsjerkebuorren. De weg in westelijke richting naar de Bird is slechts een smalle doorgang: de relatie van het dorp met zijn agrarische omgeving is beperkt en bovendien verlopen de meeste verbindingen via het water.

Ook is een dichte bebouwing zichtbaar aan de doorgangen naar de achterpercelen noordelijk van de hoofdstraat, grenzend aan de Weinsleat. Aan dit water zijn dan scheepmakerijen gevestigd, evenals aan de overzijde van de Syl. De Syl zelf is dan ook duidelijk als kade herkenbaar, met een gesloten, op het water georiënteerde bebouwingwand. Het gebied ten zuiden van de hoofdstraat wordt daarentegen gekenmerkt door een hoge mate van openheid en diepe achtertuinen. De stins die oorspronkelijk aan deze zijde van het dorp lag, is dan niet meer aanwezig, deze is in 1809 afgebroken. Naast handel, visserij en scheepvaart en de daarbij behorende bedrijven als scheepmakerijen, tuigerijen en zeilmakerijen blijkt Heeg ook een bescheiden leerindustrie te hebben met een looierij en schoenmakerij aan de westzijde van het dorp. De aanwezigheid van winkels in de hoofdstraat bevestigt een voor de omgeving verzorgende functie van het dorp. De Syl kenmerkt zich als handelskade door een pakhuis en even buiten de bebouwingstructuur van Hoofdstraat en Syl, aan het Nauwvliet, is nog sprake van een tweetal boerderijen (fotobijlage, afb. 2).

De voor de 18de eeuw en het begin van de 19de eeuw geschetste ontwikkelingen bereiken na 1850, vooral in de jaren 1880–1890, een hoogtepunt, welk zich ook in de ruimtelijke structuur weerspiegelt. Een verdere ontwikkeling doet zich voor aan de zuidoostzijde, waar demping van de Suderhaven en een verdere invulling met bebouwing aan de Bûterhoek plaatsvindt.

Het aantal inwoners van het dorp is in de tweede helft van de 19de eeuw bijna verdubbeld tot 1585 inwoners in 1895. De voortgezette verdichting van de bebouwing bestaat voornamelijk uit kleine behuizingen voor arbeiders, vissers en ambachtslieden, die in de bestaande structuur worden opgenomen. Een opvallende, in de gevelwand van de hoofdstraat teruggelegen plaats wordt ingenomen door de laat-19de-eeuwse rooms-katholieke kerk die na afbraak van een tweetal panden en een aanpassing van de parcellering aan de noordzijde van de hoofdstraat is gebouwd.

De verdergaande bloei van handel, visserij en overslag uit zich ook in de aanleg van de Nijewal omstreeks 1900 als een duidelijk met het water verbonden bebouwingdeel van het dorp. De invulling van de Bûterhoek en aanleg van de Nijewal leiden dan tot een ontsluiting door middel van een doorbraak vanuit de hoofdstraat over de dan gedempte Suderhaven. De op dit terrein gelegen boerderij wordt vervangen door het gemeentelijk armentehuis, later hotel de Prins van Oranje, waarna zich aan de

gedempte sloot westelijk van deze plek eveneens een bescheiden bebouwing ontwikkelt. Naast bovengenoemde uitbreidingen rond de Bûterhoek, Prins van Oranje en aan de Nijewal vindt een verdere verdichting van de bebouwing plaats aan de stegen en doorgangen ten noorden van de hoofdstraat, waarmee zich aldaar het 18de- en vroeg-19de-eeuwse proces voortzet. De percelen ten zuiden van de hoofdstraat worden nog altijd gekenmerkt door het vrijwel ontbreken van stegen en doorgangen en de aanwezigheid van ruime tuinen. Slechts een enkel bijzonder gebouw, een school, vindt daar een plaats. De ontwikkelingen met betrekking tot handel, visserij, scheepvaart en verzorgende functies van het dorp doen zich ook buiten de kern gelden. Vooral vanaf het einde van de 19de eeuw komt het tot uitbreiding van de bebouwing met onder andere de vestiging van een gereformeerde kerk aan de dan verharde weg noordwaarts. Ook het aansluiten van deze weg op de straatweg Lemmer–Sneek leidt dan tot een toenemende betekenis van dit deel van het dorp.

Tegen deze achtergrond gezien, wordt de dorpskern met de hoofdstraat en Syl onderdeel van een doorgaande route vanuit het gebied westelijk van de kern, de Bird, naar het noorden waartoe de doorgang aan de westzijde van de dorpskern tussen de bebouwing aan de Tsjerkebuorren en het Sypke wordt verbreed (fotobijlage, afb. 3 tot en met 5).

Met de laat-19de-eeuwse en vroeg-20ste-eeuwse verdichting ten noorden van de hoofdstraat en in het zuidoostelijk deel van de kern en de doorbraken naar de Bûterhoek en de Bird is de ruimtelijke situatie weer voor geruime tijd vastgelegd.

Vervanging van bestaande bebouwing leidt plaatselijk tot wijzigingen zoals ten zuiden van de Tsjerkebuorren en bij de bouw van een nieuwe rooms-katholieke kerk.

Nog voor het begin van de Eerste Wereldoorlog stagneert de palinghandel, waarna deze in de jaren twintig definitief tot een eind komt. De laatste palingaken, de Korneliske Ykes en de Maria, worden respectievelijk omstreeks 1934 en 1938 in Friesland en Engeland gesloopt. Het dorp behoudt echter een regionaal-verzorgende functie zoals onder meer blijkt uit de bouw van een coöperatieve zuivelfabriek ten noorden van Heeg. Met de vestiging van watersportactiviteiten op het tegenover de Nijewal gelegen Eiland, waaruit na 1945 de Jeugdherberg voortkomt, wordt in deze periode een begin gemaakt met de ontwikkeling tot watersportcentrum. Hoewel deze ontwikkeling na het eind van de jaren zestig zich voordoet buiten de dorpskern komt het onder invloed

van de aanleg van een bungalowpark annex jachthaven, de Pharshoeke, in de jaren zeventig tot een nieuwe doorbraak in de gevelwand aan de zuidzijde van de hoofdstraat ten behoeve van een parkeerterrein en doorgang naar dit recreatiecomplex. Na een sterke daling van het inwonertal in de jaren zestig, gaat de toename van de watersport gepaard met een groei van de bevolking, waartoe ten noordoosten van de oude dorpskern een woongebied tot ontwikkeling komt. Onder invloed van de recreatie heeft een groot aantal panden in het oude gedeelte van het dorp een functieverandering ondergaan. De ambachtelijke bedrijfjes zijn vrijwel geheel uit de kom verdwenen en hebben plaats gemaakt voor winkels en horecavoorzieningen. Hoewel in de dorpskern en op het Eiland aan de overzijde van de Syl een aantal panden het 18de-eeuwse en 19de-eeuwse karakter heeft behouden, hebben zich door vestiging van winkels en onder invloed van het verkeer met name wijzigingen voorgedaan in het straatbeeld van de hoofdstraat. Daarbij hebben ook de individuele stoepen, grotendeels nog aanwezig in de jaren dertig, plaats gemaakt voor doorgaande trottoirs.

Huidig ruimtelijk karakter en te beschermen waarden

In de ruimtelijke opbouw van Heeg is de historisch gegroeide ontwikkeling duidelijk herkenbaar gebleven. De ruimtelijke structuur wordt gevormd door een langwerpige kern van bebouwing binnen een min of meer rechthoekig, door Weinsleat, Nauwvliet en Sypke begrensd gebied. Onder invloed van handel en scheepvaart is aan een knooppunt van doorgaande waterwegen een structuur van bebouwing, kaden en scheepswerven ontstaan. Hier vandaan zet de bebouwing zich langs de hoofdstraat voort naar de kerk toe, waarbij een sterke verdichting van deze bebouwing heeft plaatsgevonden.

In dit geval is de hoofdstraat, de Harinxmastrjitte, structureel als hoofdas en functioneel als verbinding tussen Syl en Tsjerkebuorren, het voornaamste structuurbepalende element. De hoofdstraat ontleent zijn ruimtelijke betekenis als bindend structureel element mede aan het belang van het smalle profiel in verhouding tot deze twee voornoemde open ruimten aan de havenkade (Syl) en rond de kerk (Tsjerkebuorren). Nevenelementen worden gevormd door de haaks op de hoofdas staande smalle percelen, stegen en gangen alsmede de openbare ruimten aan de uiteinden, de Syl en Tsjerkebuorren en de omringende waterstructuur.

De smalle, haaks op de hoofdstraat en Tsjerkebuorren staande parcellen

ring met aaneengesloten bebouwing aan de straat met daarachter bebouwing aan stegen en gangen geven duidelijk het verdichtingsproces weer, dat vanaf het ontstaan tot en met de 19de eeuw heeft plaatsgehad. Hoewel deze ontwikkeling zich voornamelijk ten noorden van de hoofdstraat heeft voltrokken, dienen ook de uitbreidingen rond de Suderhaven, Nijewal en ten zuidwesten van de Tsjerkebuorren in dit licht te worden gezien.

Hoger gelegen dan de omgeving, met een door een haag omgeven onregelmatig ovaal kerkhof en kerkepad, vormt de kerk visueel de beëindiging van de hoofdstraat aan de westzijde, hoewel de feitelijke beëindiging van deze straat met de doorbraak naar De Bird minder herkenbaar is geworden. De in zijn huidige vorm 18de-eeuwse kerk met houten klokketoren, wordt omgeven door een kleinschalige woonbebouwing, welke met name aan de noordzijde van de Tsjerkebuorren in een gesloten wand en qua parcellering op de structuur van de hoofdstraat aansluit. Zuidelijk van de kerk is de structuur meer open en onregelmatiger door het terugrooien van nieuwere, vrijstaande bebouwing. Met het kerkhof, de haag en het geboomte in de omgeving neemt ook het groenelement hier een belangrijke plaats in.

Aan het oostelijk uiteinde van de dorpskom doet zich eveneens een meer open structuur voor waar de hoofdstraat uitkomt op de Syl en het knooppunt van wateren, gevormd door Nauwvliet, Heegervar en Weinsleat. Met name aan de overzijde van de Syl speelt bij de scheepshelling en de verspreide bebouwing met opgaand geboomte het groen eveneens een grote rol en bestaat een waardevol ruimtelijk contrast met de steenachtige, dichtbebouwde westoever. Mede door deze openheid en de mindere regelmaat aan de uiteinden wordt het besloten karakter van de smalle hoofdstraat met het vrijwel rechte beloop, de overwegend gesloten gevelwanden en de beperkte schaal van de met schild- en zadeldaken afgedekte bebouwing nog versterkt. In dit geheel heeft het merendeel van de panden een 18de- of 19de-eeuws karakter.

Naast deze kenmerken wordt de functie als hoofdstraat nog benadrukt door het steenachtige, bijna stedelijke karakter, waarbij het groen vrijwel ontbreekt. Beplanting komt slechts daar voor, waar sprake is van bijzondere bebouwing in een terugliggende gevallijn als de rooms-katholieke kerk en het rijke woonpand Harinxmastrjitte 32. De ruimtelijke begrenzing wordt hierbij echter gecontinueerd door hekken in de rooilijn. Hoewel de afzonderlijke

stoepen aan beide zijden van de klinkerbestrating hebben plaatsgemaakt voor een doorgaand trottoir is er vooral door het afwisselend ritme van kroonlijsten en de daarboven veelal aanwezige, met pannen gedekte dakkapellen sprake van een duidelijke individualiteit van de gevels. Voorzover niet veranderd onder invloed van winkelfuncties kennen de voorgevels over het algemeen een verticale geleiding door deuren en vensters. Ook de stegen en de afzonderlijke doorgangen tussen de gevels vormen een bijdrage tot een evenwicht tussen horizontale en verticale elementen in het geheel van de straatwanden. In dit evenwicht vormen de doorbraken naar de Bûterhoek en Pharschoeke duidelijke verstoringen van het sterk gesloten bebouwingsbeeld.

De gebieden ten noorden en ten zuiden van de hoofdas vertonen onderling wezenlijke verschillen. Ten noorden van de hoofdstraat is de verdichting met kleine woningen en werkplaatsen aan de gangen, welke tot aan de Weinsleat doorlopen, nog duidelijk herkenbaar. De doorgangen hebben, hoewel veel van de kleinschalige bebouwing in functie en karakter is gewijzigd, een openbaar karakter behouden. Slechts op enkele plaatsen is de kenmerkende aansluiting op het water niet meer aanwezig. In de voornoemde structuur heeft vooral de steeg vanaf de Tsjerkebuorren met klinkerbestrating, kleinschalige bebouwing met omheinde erven en binnentuinen de historisch-ruimtelijke kenmerken in bijzondere mate behouden.

Naast de verdichting aan stegen en gangen wordt het gebied benoorden de hoofdstraat gekenmerkt door een geringere perceeldiepte dan bezuiden deze straat en, met de ontstane verdichting, door het vrijwel ontbreken van enig groen van betekenis. De begrenzing aan het water wordt gekenmerkt door informele bebouwing en beschoeiingen met plaatselijk een steiger. Hiermee manifesteert deze zijde van de dorpskom zich als een naar het water gekeerde achterzijde, zoals deze waarneembaar is vanaf de brug in het verlengde van de Syl. Slechts een voormalig schoolgebouw onderbreekt dit beeld. Noordelijk van de Weinsleat is hier nog het open, omringende landschap waarneembaar waaruit de scherpe begrenzing en het sterke contrast met de dichtbebouwde dorpsstructuur afleesbaar is. Aan de zuidzijde van de hoofdstraat is, met een eveneens haaks op deze straat staande parcellering, sprake van een meer open, grootschaliger en groen karakter. Dit geldt met de diepe tuinpercelen met name het zuidwestelijk deel van de dorpskern welk gebied slechts onderbroken wordt door een parkeerterrein en enige

daaraan gerelateerde bebouwing. Het zuidoostelijk deel wordt gekenmerkt door een complexere bebouwingsstructuur rondom de gedempte Suderhaven en aan de Nijewal. Aan de Bûterhoek heeft zich in relatie met de Suderhaven een bijzonder deel van de ruimtelijke structuur ontwikkeld met een door afwisselende pandjes en klinkerbestrating omgeven rechthoekig en groen binnenterrein. De aansluiting naar de aangrenzende gebieden vindt plaats door middel van smalle doorgangen. Door een eerder genoemde doorbraak aan de Harinxmastrjitte is de hoge mate van beslotenheid aldaar echter deels verloren gegaan.

De in de 19de eeuw toenemende activiteiten met betrekking tot visserij en handel weerspiegelen zich in de bebouwing aan Suderhaven en Nijewal. De aanwezigheid van enige, al dan niet nog functionerende boerderijen verwijst nog naar de agrarische oorsprong van het zuidoostelijk deel van de dorpskern. Het voormalig armenhuis, de 'Prins van Oranje', neemt hier een aparte plaats in buiten de afwisselende structuur van de rondom de twee boerderijen ontstane bebouwing en doorgangen. Bepalend voor de Nijewal zijn de direct aan de openbare ruimte gelegen gevelwand van lage arbeiderswoningen, de aan de vroegere kade-functie herinnerende houten loods en het hoekpand, van waaruit tot in het recente verleden de overzet naar het Eiland bediend werd.

De voor de zuidelijke dorpskom kenmerkende diepe, groene percelen zetten zich over het algemeen voort tot aan het Sykke, vanwaar nog een directe relatie met het omliggende landschap en merengebied waarneembaar is. In het zuidwestelijk deel van de kern heeft zich de langs het Sykke ontwikkelde bebouwing gehandhaafd, waarbij echter de begrenzing van de dorpskom ten opzichte van het buitengebied door de verbreding en bestrating van de overgang over het Sykke aanmerkelijk is verzwakt.

Hoewel in de directe omgeving van de kern van Heeg sprake is van een toenemende bebouwing manifesteert deze kern zich nog temidden van het open gebied van weiden en meren als een afzonderlijke ruimtelijke eenheid.

Begrenzing van het dorpsgezicht

De beschreven kenmerken van de historisch gegroeide ruimtelijke structuur van Heeg, het huidige dorpsbeeld en de daarin herkenbare historische ontwikkeling rechtvaardigen een aanwijzing als beschermd dorpsgezicht ingevolge artikel 20 van de Monumentenwet. Tot het aangevoerde gezicht behoren de samenhan-

gende onderdelen van de ruimtelijke structuur, waaruit de historisch gegroeide ontwikkeling is af te lezen. Deze samenhangende structuur is opgebouwd uit de aan de hoofdstraat, de Harinxmastrjitte, gelegen kernbebouwing, de aan deze bebouwing en straat gerelateerde deels bebouwde percelen en de begrenzende wateren met de daarmee in verband staande omgeving. De begrenzing van het aangewezen dorpsgezicht is weergegeven op bijgevoegde kaart, nummer 183.

Rechtsgevolg aanwijzing

Ter effectuering van de bescherming van het aangewezen dorpsgezicht moet ingevolge artikel 37, lid 8 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening een bestemmingsplan worden ontwikkeld. De toelichting op de aanwijzing als beschermd dorpsgezicht kan daarbij wat het beschermingsbelang betreft als uitgangspunt dienen.

Doel van de aanwijzing is, de karakteristieke met de historische ontwikkeling samenhangende structuur en ruimtelijke kwaliteit van het gebied te onderkennen als zwaarwegend belang bij de verdere ontwikkelingen binnen het gebied.

De aanwijzing beoogt op die wijze een basis te geven voor een ruimtelijke ontwikkeling, die inspeelt op de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruik maakt en daarop voortbouwt.

Geraadpleegde literatuur:

Aa, A.J. van der.
Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden. dl. 5. Gorinchem, 1844.

Stedebouwkundig Bureau Bügel
Dubbeling Partners, Gemeente
Wymbritseradeel. Voorstel te
beschermen dorpsgezicht Kern
Heeg. Leeuwarden, 1984.

Fryske Akademy, Fryske Plaknammen.
dl. XIV. Ljouwert, 1965.

Gildemacher, K.F.
Wymbritseradiel, skiednis fan gea en
minsken. Kulturiele Ried Wymbritse-
radiel. Sneek, 1980.

Halbertsma, H.
Terpen tussen Vlie en Eems; een
geografisch-historische benadering.
Groningen, 1963.

Hoeve, S. Ten.
'Huizen van de fam. Visser in Heeg.'
Fries Scheepvaartmuseum en
Oudheidkamer Jaarboek 1975-1976,
85-101.

Santema, O.
'De doarpsnammen.' In: Wymbritse-
radiel, skiednis fan in Greidgritenij,
G. Bakker (red.). Boalsert 1974.

Spahr van der Hoek, J.J.
'Hoe 't it lân der hinnelei' In: Wym-
britseradiel, skiednis fan in Greidgri-
tenij. G. Bakker (red.) Boalsert, 1974.

Zetzema, J.
De Friese Palingaken. Amsterdam,
1976.

Colofon:

Uitgave van de Rijksdienst voor de
Monumentenzorg, Zeist.

Historisch-geografisch onderzoek:
Drs. J.J. de Haas, Breda.

Stedebouwkundig onderzoek:
Rijksdienst voor de Monumentenzorg,
Zeist.

Foto's:
Dienst van het Kadaster en de
Openbare Registers, Apeldoorn
(afb. 2);
Rijksdienst voor de Monumentenzorg,
Zeist (afb. 1, 3, 4, 5);
Topografische Dienst, Emmen
(omslag).

Kaart:
Studio Ineke van der Burg, Bilthoven.

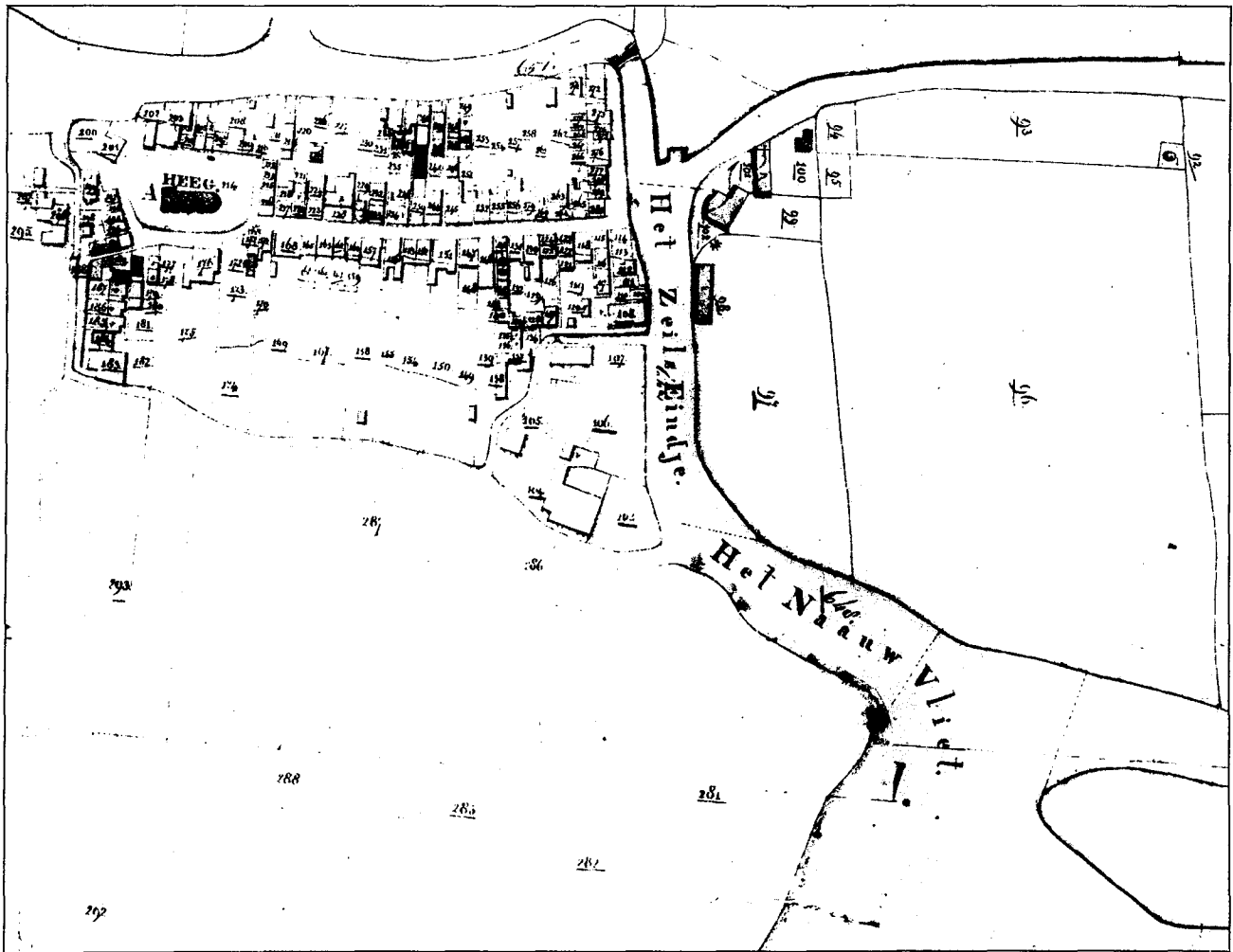
Verkoopprijs f 10,-.
Deze publikatie is schriftelijk of
telefonisch te bestellen bij het
Distributiecentrum DOP
Postbus 20014
2500 EA 's-Gravenhage.
Telefoon: 070-78 98 80.
Onder vermelding van bestelnummer
of ISBN 90 346 1473 5.

Druk:
Staatsdrukkerij, 's-Gravenhage.

Fotobijlage

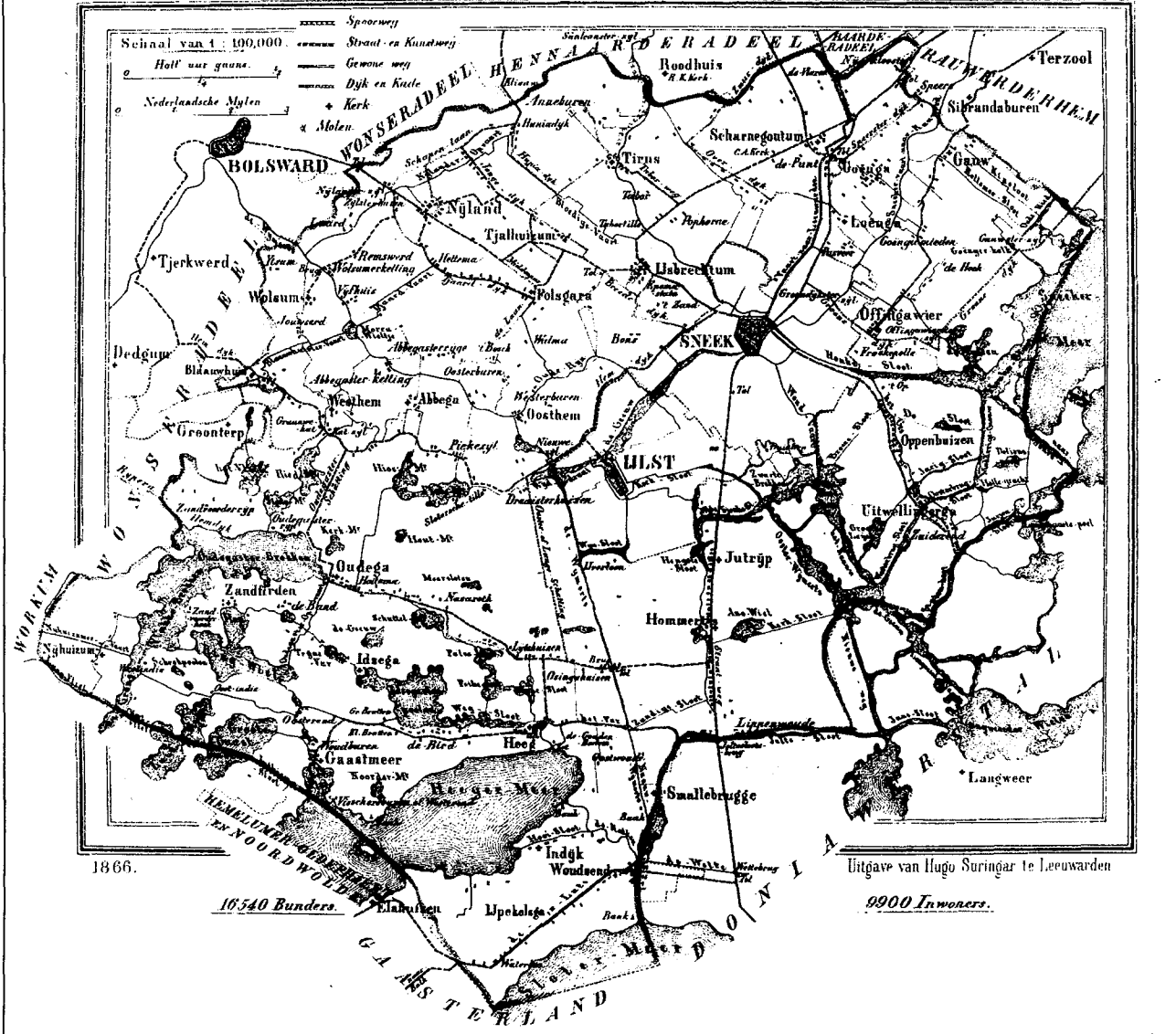

Afb. 1. B. Schotanus a Sterringa. Uitbeelding der Heerlijkheid Friesland, 1970 (facsimile herdruk van 1718), grietenij Wymbritseradeel, fragment.

Afb. 2. Kadastraal Minuutplan gemeente Heeg, 1826-1827, fragment.

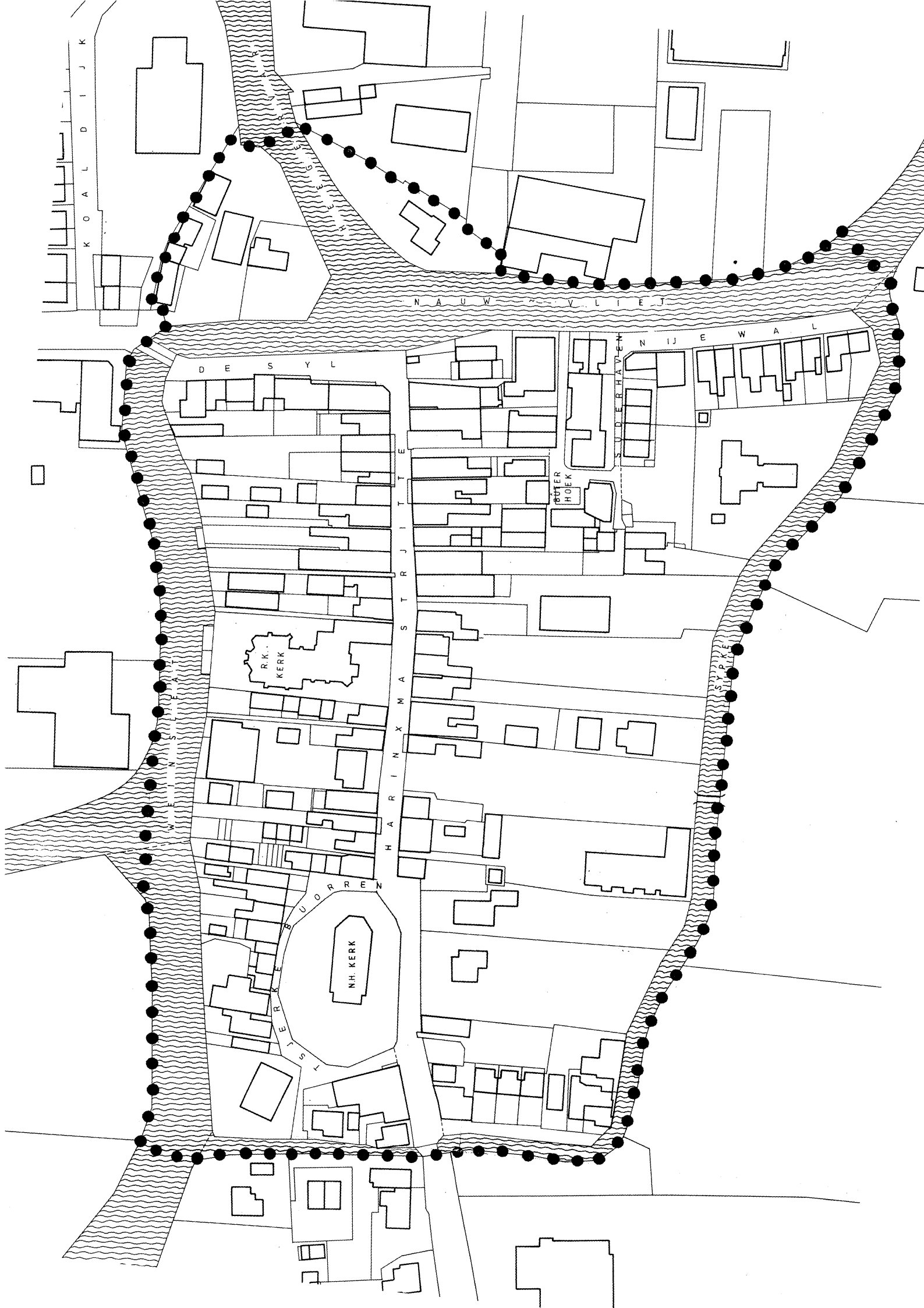

Afb. 4. J. Kuyper, Gemeente-atlas van Nederland, 1866, provincie Friesland, gemeente Wymbritseradeel.

Afb. 5. Kadastrale kaart, gemeente Heeg, 1915, fragment.

K O A L D I J K

N A U W V L I E T

D E S Y L

N I J E W A L

S U D E R H A V E N

B U T E R H O E K

H A R I N X M A

W E S T W A L

S Y D W A L

B U O R R E N

N.H. KERK

R.K. KERK

Beschermd gezicht Lytsewierrum

id 1357
C-2 28/03/1991

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN

INGEVOLGE ARTIKEL 35 VAN DE MONUMENTENWET 1988

LUTKEWIERUM, gemeente Littenseradiel

Aanvulling op de toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Lutkewierum als beschermd dorpsgezicht.

Resultaat gevoerd overleg

Overeenkomstig het bepaalde in artikel 35 (voorheen 20) van de Monumentenwet zijn de raad van de gemeente Littenseradiel, Gedeputeerde Staten van Friesland, de Rijksplanologische Commissie en de Raad voor het Cultuurbeheer gehoord over het voorstel Lutkewierum aan te wijzen als beschermd dorpsgezicht. De genoemde instanties hebben alle positief geadviseerd met betrekking tot de voorgenomen aanwijzing. In verband daarmee zijn in de begrenzing van het aangewezen dorpsgezicht en in de toelichtende tekst geen wijzigingen aangebracht ten opzichte van het oorspronkelijke voorstel.

ERRATUM

In verband met de inwerkingtreding van de Monumentenwet 1988 per 1 januari 1989 dient in de plaats van "artikel 20 van de Monumentenwet" gelezen te worden: "artikel 35 van de Monumentenwet 1988".
De verwijzing "artikel 37, lid 8 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening" dient vervangen te worden door "artikel 36, eerste lid, van de Monumentenwet 1988".

1914

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN INGEVOLGE ARTIKEL 20 VAN DE MONUMENTENWET

LUTKEWIERUM gemeente Littenseradiel

Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Lutkewierum als beschermd dorpsgezicht.

Het beschermde dorpsgezicht omvat het op bijgevoegde kaart (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, tekeningnummer 234) door een stippellijn omgrenste gebied.

Publikatie van de **Rijksdienst voor de Monumentenzorg**.

Juli 1988.

Inleiding

Het dorp Lutkewierum is gelegen in de gemeente Littenseradiel op een afstand van circa zeven kilometer ten noordwesten van Sneek. De nederzetting is ontstaan als een agrarische vestiging in onbedijkt kweldergebied en ontwikkelt zich onder invloed van periodieke overstromingen in de loop der tijd tot een verhoogde woonplaats of terp. Na de bedijking van het eiland van Oosterend, in de 10de eeuw, blijven terp en terpstructuur intact al is dit door de verbeterde bewoningsomstandigheden in principe niet noodzakelijk meer. De ruimtelijk-historische ontwikkeling van Lutkewierum is nog duidelijk herkenbaar aanwezig in de opbouw van het dorp. De ruimtelijke structuur wordt in hoofdzaak bepaald door de centraal op de terp gelegen kerk met daaromheen een ringvormig pad, een zogenaamde rondgang, waarop in zuidelijke en zuidoostelijke richting een deels radiale verkaveling met een terzijde van de kerk gelegen bebouwing aansluit. Deze structuur heeft vermoedelijk reeds lang bestaan en als basis voor de ruimtelijke ontwikkeling gediend. Typierend voor Lutkewierum zijn daarnaast de ligging aan een insteekweg, de waterverbinding met Rien en de eenheid van bebouwing en begroeiing op de terp in contrast met het omringende open landschap.

De kenmerkende dorpsstructuur is van zodanige cultuurhistorische waarde, dat een aanwijzing van Lutkewierum als beschermd dorpsgezicht gerechtvaardigd is.

Ontstaan en ontwikkeling

De kust van het zuidoostelijk deel van de Noordzee vormt het verspreidingsgebied van de terpen, de door de mens opgeworpen woonheuvels uit de periode dat het land nog niet door dijken wordt beschermd. Door het zeewater wordt vanaf circa 2700 voor Christus zand en klei afgezet op de bestaande pleistocene ondergrond. Vanaf de Bronstijd treedt echter een vertraging in de zeeneuwaustijging op waardoor sindsdien perioden van min of meer permanente overstroming worden afgewisseld door perioden waarin het gebied grotendeels droog ligt. Met het droogvallen van het gebied worden de kweldergronden in principe bewoonbaar voor de mens.

In de 6de à 5de eeuw voor Christus wordt een deel van de inmiddels bewoonde gronden verlaten vanwege de verslechterde bewoningsomstandigheden als gevolg van toegenomen wateroverlast; andere nederzettingen worden door de bewoners opgehoogd door middel van mest en kwelderzoden. De op deze wijze ontstane woonheu-

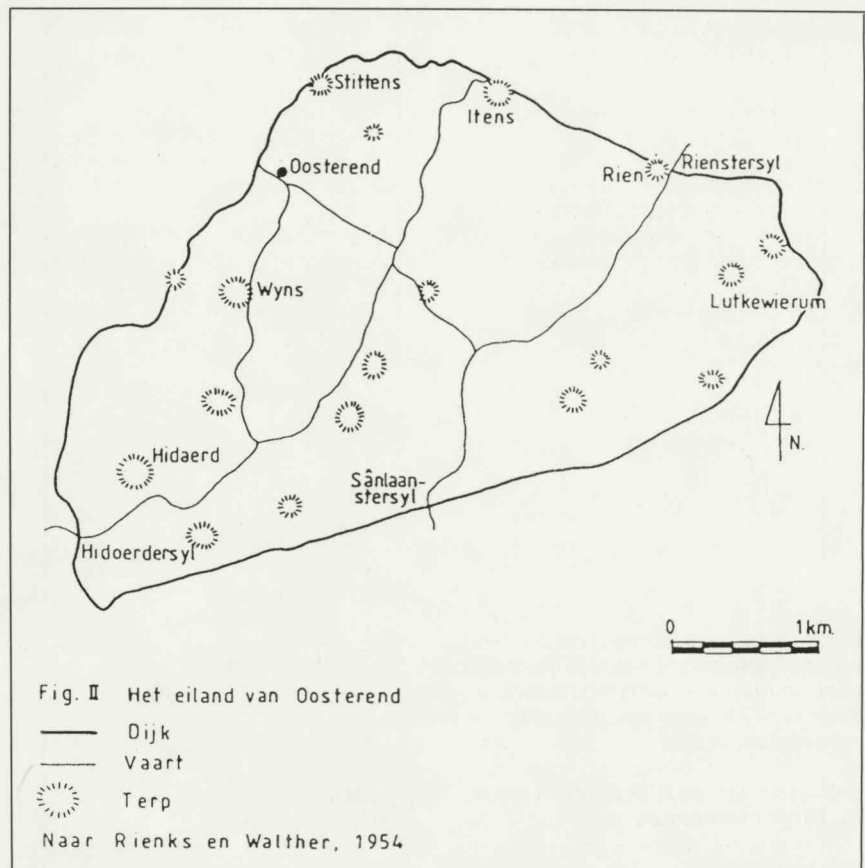
vels worden terpen genoemd. In samenhang met het afwisselend optreden van perioden met veelvuldige overstromingen en perioden met een relatief geringe zee-inval zijn tot circa 1100 na Christus een groot aantal terpen ontstaan en gegroeid. De vorming en ophoging van terpen komt ten einde wanneer men zich tegen het water leert beschermen door het opwerpen van dijken (10de eeuw) en in de 13de eeuw een aaneengesloten stelsel van zeedijken realiseert. In de eeuwen voor de bedijking bestaat Westergo, waarin Lutkewierum is gelegen, uit een kwelderlandschap doorsneden met zee-armen en krekken. Rond 800 na Christus ontstaat uit een van de geulen de Middelzee. Doordat steeds meer land verloren gaat, reikt de Middelzee uiteindelijk tot aan Bolsward en ontstaat nog een geul direct ten oosten van het huidige Lutkewierum. Na enige tijd vindt echter in de Middelzee weer opslibbing plaats en verlandt de zeeboezem.

Het wordt nu mogelijk dijken op te werpen en zo komen de oudste bedijkingen in de eerste helft van de 10de eeuw tot stand. Deze vroege bedijkingen betreffen reeds bewoonde gebieden die als op zichzelf staande zeepolders moeten worden beschouwd.

Een dergelijk 'bedijkingseiland' is het eiland van Oosterend dat aan drie zijden door brede geulen is omgeven. Het is een van de oudste inpolderingen van West-Europa. Deze polder

bestaat uit een gebied waarin een aantal terpen ligt en waarin later de nederzettingen Oosterend, Itens, Rien, Lutkewierum en Hidaard voorkomen, alsmede een aantal buurtschappen. Het opwerpen van afzonderlijke ringdijken gaat aan de totstandkoming van een geheel Westergo omvattende zeevering vooraf. Op de dijken van het eiland van Oosterend en andere kernpolders als Hartwerd-Hichtum en Tzum sluiten later aangelegde dijken aan. Ze verbinden de verschillende polders onderling, bijvoorbeeld de polder rondom Tzum met die van Oosterend door middel van de Slagtedijk. Om te voorkomen dat tijdens hoogwaterstanden het buitenwater de kernpolder binnendringt, brengt men in de dijk rondom het eiland Oosterend tenminste drie zijlen (sluizen) aan, namelijk bij Sânlean, Hidaard en Rien. Door middel van dergelijke sluisjes kan men in de afvoer van het overvloedig water uit het ingepolderde gebied voorzien.

Lutkewierum is waarschijnlijk als agrarische nederzetting ontstaan, met één of meer boerderijen op de terp gesitueerd. Over de oudste ruimtelijke ontwikkeling van het dorp ontbreken gegevens, zoals archeologische, waardoor de ontwikkeling slechts in algemene lijnen kan worden geschetst. Op grond van de structuur op de terp valt iets te zeggen over de ontstaansperiode van

de nederzetting. Verhoogde woonplaatsen waarop een gehucht, dorp of stad is ontstaan, kunnen aan de hand van plattegrondkenmerken in drie hoofdtypen worden onderverdeeld. Op grond van archeologisch onderzoek in andere terpen bestaan aanwijzingen dat deze woonheuvels zijn gevormd door het aaneengroeien van dicht bijeen gelegen oorspronkelijk eenhuizige terpen. Mogelijk is de terp van Lutkewierum ontstaan uit enkele van zulke aan één agrarisch bedrijf plaatsbiedende woonheuvel-tjes.

Het eerste hoofdtype wordt gevormd door terpen met een radiale verkaveling die zich in sommige gevallen uitstrekt tot in het veld rondom de terp. Vermoedelijk had zo'n terp in het centrum op de kruin een open ruimte, waarop later meestal de kerk werd gebouwd. Bij dit ideaaltipe liggen de boerderijen straalsgewijs om deze centrale ruimte met het woongedeelte en de stal op de flank van de terp met de achterzijde naar een ringweg gericht. Terpen met een radiale verkaveling kennen in het algemeen een bewoningscontinuïteit sinds de Romeinse Tijd en behoren tot de oudste dorpsterpen.

De terpen die door de agrarische blokvormige verkaveling een meer vierkante of rechthoekige indeling van het terrein hebben gekregen, vormen het tweede hoofdtype. Ze zijn voor een deel een tijd onbewoond geweest en nadien opnieuw in bezit genomen. Het laatste type, de zogenaamde handelsterp, bestaat uit een lange smalle terp met een of twee dichtbebouwde in de lengterichting van de terp verlopende hoofdstraten. Dergelijke terpen zijn op zijn vroegst in de 7de of 8ste eeuw ontstaan en hebben hun agrarisch karakter grotendeels verloren ten gevolge van handelsactiviteiten.

De terp van Lutkewierum lijkt qua indeling, zoals die van later kaartmateriaal bekend is op een mengvorm van radiaal en blokvormig ingedeelde terpen. Wat betreft de structuur op de terp vormt Lutkewierum daarom een overgang tussen het eerste en het tweede hoofdtype.

De radiale lijnen op de terp wijzen op een langdurige bewoningscontinuïteit, mogelijk sinds de Romeinse Tijd. Dat de terp in elk geval ruim voor de 10de eeuw is ontstaan, blijkt uit de ringdijk rond de kernpolder Oosterend, waarbinnen het dorp is gelegen. De dijk heeft in zijn traject bij Lutkewierum een duidelijke uitstulping, waaruit geconcludeerd mag worden dat de nederzetting ten tijde van de bedijking al bestond en het dorpsgebied binnen de bedijking moest worden getrokken (fotobijlage, afb. 4). Vóór de bedijking lag het dorp nabij een zijtak van de Middellzee. Het verloop van deze slenk is nog

zichtbaar door een lage strook grond ten oosten en noorden van het dorp. Bij de onderlinge verbindingen tussen de terpnederzettingen speelden de in groten getale aanwezige watergangen de voornaamste rol. Na de bedijkingen veranderde hierin slechts weinig, hoewel de dijken meestal tevens als wegverbinding fungeerden.

Op de agrarische terpen wordt gewoond, stalt men vee, vindt akkerbouw plaats en wordt drinkwater gewonnen. Het open veld rondom de terp is als hooi- en weiland in gebruik. Het belang van de terp wordt mede aangegeven door de nederzettingsnaam. Het laatste deel van de naam, wierum, betekent 'woonplaats' (hem) op een verhoogde woonplaats (wier). De toevoeging Lutke of Luttike betekent 'klein'. Of dit nu slaat op de woonheuvel dan wel op de nederzetting als geheel, is onduidelijk, wel is duidelijk dat het aan de naam is toegevoegd ter onderscheiding van het ten zuidwesten van het dorp gelegen Grotewierum.

De eerste (vermoedelijke) vermelding van het dorp stamt uit 1370. Men noemt dan de nederzetting Lettinghe, mogelijk een oude benaming van Lutkewierum. De eerste stenen kerk, gewijd aan de H. Gertrudis, wordt in de 12de eeuw gebouwd. Nadat het dorp in de periode 1514–1515 door een bende is platgebrand, duurt de herbouw van de kerk tot 1557. Het huidige nederlands hervormde kerkgebouw stamt uit dit jaar. Tot circa 1600 vormen Hennaard, Itens en Lutkewierum een gezamenlijke gemeente. Na dat jaar is Lutkewierum een zelfstandige kerkgemeente; de bewoners van het nabijgelegen Rien – een buurt behorende onder het dorp – maken ook gebruik van de kerk.

Over de ruimtelijke ontwikkeling van Lutkewierum tot de 18de eeuw is nauwelijks iets bekend, maar deze zal, gezien de omvang van het dorp ook nooit een ingrijpend karakter gehad hebben. Wel is gebleken dat de boeren van het dorp in de 16de en 17de eeuw over gaan op een kapitaalintensievere landbouw. Een teken hiervan is het opkomend gebruik van de watermolen, waarvan de eerste vermelding in 1560 op Lutkewierum betrekking heeft. Mogelijk heeft zich in deze periode ook een evolutie naar betere en van kostbaarder materiaal gebouwde boerderijen voltrokken. Aannemelijk is, dat deze ontwikkeling zich op basis van de oudere, reeds bestaande structuur heeft afgespeeld.

De oudste bron die enig inzicht geeft in structuur, en omvang van het dorp is de grietienijkaart van Schotanus uit 1718, het vroegste enigszins

gedetailleerde kaartmateriaal (fotobijlage, afb. 1). Op de kaart is zichtbaar hoe geïsoleerd gelegen Lutkewierum is. Een enkel pad leidt naar het onder het dorp behorende buurtje Kneppelen aan de dijk. Verder kent het dorp waterverbindingen met Rien en Grotewierum via smalle opvaarten. De kerk is centraal gelegen temidden van de geringe bebouwing. Ten oosten van het dorp ligt de Groot Molma State, door middel van een opvaart verbonden met de nederzetting. Een in Friesland algemeen voorkomend proces na de bedijking van verplaatsing van boerderijen naar de rand van de terp en later naar het open veld, blijkt zich in Lutkewierum nauwelijks te hebben voorgedaan. Een vrijwel ontbreken van groei van het toch al zeer kleine dorpje heeft hierbij een rol gespeeld. Lutkewierum telt in de 18de eeuw, inclusief de buurten Rien, Kneppelen en Grotewierum, slechts negentien stemmende plaatsen.

De ruimtelijke ontwikkeling van Lutkewierum gedurende de verdere 18de en het begin van de 19de eeuw leidt niet tot wijzigingen in de nederzettingsstructuur. Uit de eerste kaart waarop de ruimtelijke structuur gedetailleerd is weergegeven, het kadastrale minuutplan uit 1821/22, blijkt in vergelijking met de kaart van Schotanus uit 1718 zelfs dat er nauwelijks sprake is van een ruimtelijke ontwikkeling. Plaats en omvang van de bebouwing zijn, evenals de ontsluiting, voor zover zichtbaar ongewijzigd. Om de kerk, centraal gelegen op het hoogste deel van de terp, bevindt zich een ringvormig pad, een zogenaamde rondgang. Op het zuidoostelijk en zuidelijk deel van de terp sluiten de verkaveling en de bebouwing min of meer radiaal op deze rondgang aan. Het noordelijk en noordwestelijk deel van de terp wordt direct achter de kerk begrensd door een watertje. Aan de overkant van dit vaartje ligt buiten de terp een boerderij die blijkens de kaart van Schotanus tot de de stemhebbende plaatsen behoorde. In aansluiting op de concentratie van bebouwing op de zuidelijke en zuidoostelijke kant van de terp wordt de nederzetting bereikbaar gemaakt door een pad uit zuidoostelijke richting. Ook sinds 1822 is weinig veranderd in de structurele opbouw van de nederzetting. Aan het eind van de toegangsweg over de terp naar de kerk is in de tweede helft van de 19de eeuw, bij de vervanging van een oudere boerderij door een iets noordelijker gesitueerde nieuwe pastorie, een onregelmatig gevormde open ruimte ontstaan, deels als agrarisch erf in gebruik. Ten zuiden hiervan is een grotere boerderij gelegen met in de directe omgeving enige arbeidershuisjes. De overige bebouwing is los gegroepeerd om de kerk en in

vergelijking met de situering van de panden op de kadastrale minuut nauwelijks verplaatst. Opmerkelijk is dat de gebouwen niet op de kerk zijn georiënteerd. Ze liggen vrijwel alle met de zijkant er naar toe. Een uitzondering hierop vormt de ten noordoosten van de kerk gelegen pastorie, waarvan de voorkant nadrukkelijk op de kerk gericht is.

Huidig ruimtelijk karakter en te beschermen waarden

In de huidige ruimtelijke opbouw van Lutkewierum is de historische structuur van een klein agrarisch terpdorp duidelijk herkenbaar gebleven. Temidden van het open landschap van het zogenaamde 'eiland van Oosterend', een van de oudste polders van Friesland, manifesteert het dorp zich met de forse kerk, omringd door bebouwing en opgaand geboomte als een hechte structurele eenheid.

De bebouwing op de lage terp, bestaande uit enige boerderijen en landarbeiderswoningen, is overwegend agrarisch van karakter en op informele wijze rondom de kerk gegroepeerd. Een hiermee samenhangende kenmerkende eigenschap van de dorpsstructuur is het ontbreken van een feitelijk stratenpatroon; de ontsluitingsweg vanaf de dijk eindigt binnen het dorp in een open ruimte terzijde van het kerkhof. In de ruimtelijke structuur van het dorp is de situatie rondom de kerk nog het duidelijkst gekenmerkt door de radiale opbouw van de terp. Met name komt dit tot uiting in de wat hogere ligging van de kerk binnen het kerkhof en de ronde vorm van het terrein, begrensd door een haag en een pad. De ronde vorm van het kerkterrein en de hogere ligging worden aan de west- en noordzijde benadrukt doordat daar de smalle vaart als begrenzing fungeert. Vooral aan deze zijde van het dorp bestaat een waardevol evenwicht tussen de beslotenheid, mede als gevolg van de beplanting en de bebouwing aan de buitenzijde van de vaart, en de doorzichten naar het open landschap en het op circa één kilometer afstand gelegen Rien. Aan het door kerk en kerkhof gevormde cirkelvormige centrum van de verkaveling liggen radiaalgewijs enige erven op een duidelijke afstand van het ringvormige kerkpad. Slechts de kosterwoning ten zuiden van de kerk grenst met een zijgevel aan dit pad, maar heeft evenmin een directe relatie met het kerkterrein. Belangrijk in dit verband is ook de op de kerk georiënteerde 19de-eeuwse pastorie ten noordoosten van het kerkhof. Een aantal huizen ten westen van de opvaart, vormt met de houten brug in de knik van deze vaart gelegen een wat afzonderlijk, maar karakteristiek

onderdeel van het dorpsgezicht, evenals een huizengroep ten zuidwesten van het kerkhof.

De Buorren vormt een informele, ongeplaveide ruimte binnen het dorp, welke deels het karakter heeft van een erf waarbij de aanliggende boerderij en de in los verband gegroepede kleinschaliger panden het agrarische karakter versterken. De wat grootschaliger boerderij vormt met het tegenovergelegen kostershuis aan de weg tevens een markante overgang op het punt waar de toegangsweg op het dorp aansluit. Met name het zich versmalende gedeelte van de toegangsweg en de alom binnen het dorp aanwezige beplanting geven een grote mate van beslotenheid aan het dorpsgezicht. Het grootste deel van de dorpsbebouwing kenmerkt zich door de beperkte schaal van één bouwlaag, een over het algemeen verticaal gelede gevelindeling en afdekking door middel van een schild- of zadeldak. De woonbebouwing heeft over het algemeen een 19de-eeuws of vroeg 20ste-eeuws karakter. De zadeldaktoeren en de romano-gotische kerk, welke door de centrale, hogere ligging op de terp en door de afmetingen het dorpsbeeld zeer sterk bepalen, kenmerken zich door een diversiteit in materiaalgebruik van natuursteen en verschillende formaten baksteen. De koorsluiting van de kerk is markant gelegen in de zichtlijn van de Buorren tussen de bebouwing aan de dorpsingang en gericht op de in het verlengde van het schip gelegen open dorpsruimte. Ook binnen het oostelijk deel van het dorp komt de kerk aldus tot uiting als centraal en dominerend bijzonder element.

Vanaf vrijwel alle zijden is het dorp goed vanuit het omringende open landschap waarneembaar. De relatie met de omgeving wordt nog versterkt door het beloop van de opvaart buiten het dorp, welke een directe verbinding met het nabijgelegen Rien tot stand brengt.

Begrenzing van het aangewezen gebied

De beschreven kenmerken van de historisch-ruimtelijke structuur van Lutkewierum, het huidige dorpsbeeld en de daarin herkenbare historische ontwikkeling van een overwegend agrarisch terpdorp rechtvaardigen een aanwijzing als beschermd dorpsgezicht ingevolge artikel 20 van de Monumentenwet.

Deze samenhangende structuur is opgebouwd uit de terp met de kerk, omliggende bebouwing, opvaart en begroeiing. De begrenzing van het aangewezen dorpsgezicht is weergegeven op bijgevoegde kaart (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, nummer 234).

Rechtsgevolg aanwijzing

Ter effectueering van de bescherming van het aangewezen dorpsgezicht moet ingevolge artikel 37, lid 8 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening een bestemmingsplan worden ontwikkeld. De toelichting op de aanwijzing als beschermd dorpsgezicht kan daarbij wat het beschermingsbelang betreft als uitgangspunt dienen.

Doel van de aanwijzing is de karakteristieke, met de historische ontwikkeling samenhangende structuur en ruimtelijke kwaliteit van het gebied te onderkennen als zwaarwegend belang bij de verdere ontwikkelingen binnen het gebied.

De aanwijzing beoogt op die wijze een basis te geven voor een ruimtelijke ontwikkeling, die inspeelt op de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruik maakt en daarop voortbouwt.

Geraadpleegde literatuur:

Faber, J.A.

Drie eeuwen Friesland: economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800. Leeuwarden, 1973.

Hacquebord, L.

'Het noordelijk zeeleigebied' in: S. Barends, J. Renes, T. Stol, J.C. van Triest e.a. (red.). Het Nederlandse Landschap. Een historisch-geografische benadering. Utrecht, 1986.

Halbertsma, H.

Terpen tussen Vlie en Eems. Groningen, 1963.

Rienks, K.A. en Walther, G.L.

Binnendijken en Slieperdijken yn Fryslân. Boalsert, 1954.

Stichting Bodemkartering. Toelichting bij de Bodemkaart van Nederland, schaal 1: 50.000. Blad 10 Oost Sneek. Wageningen, 1974.

Tegenwoordige Staat van Friesland. dl. 3. Leeuwarden, 1788.

Zwaga, U.

De Gertrudiskerk te Lutkewierum. Lutkewierum, 1982.

Colofon:

Uitgave van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

Historisch-geografisch onderzoek:
Drs. J.J. de Haas, Breda.

Stedebouwkundig onderzoek:
Rijksdienst voor de Monumentenzorg,
Zeist.

Foto's:

Dienst van het Kadaster en de Openbare Registers, Apeldoorn (afb. 2);
Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist (afb. 1, 3, 4);
Topografische Dienst, Emmen (omslag).

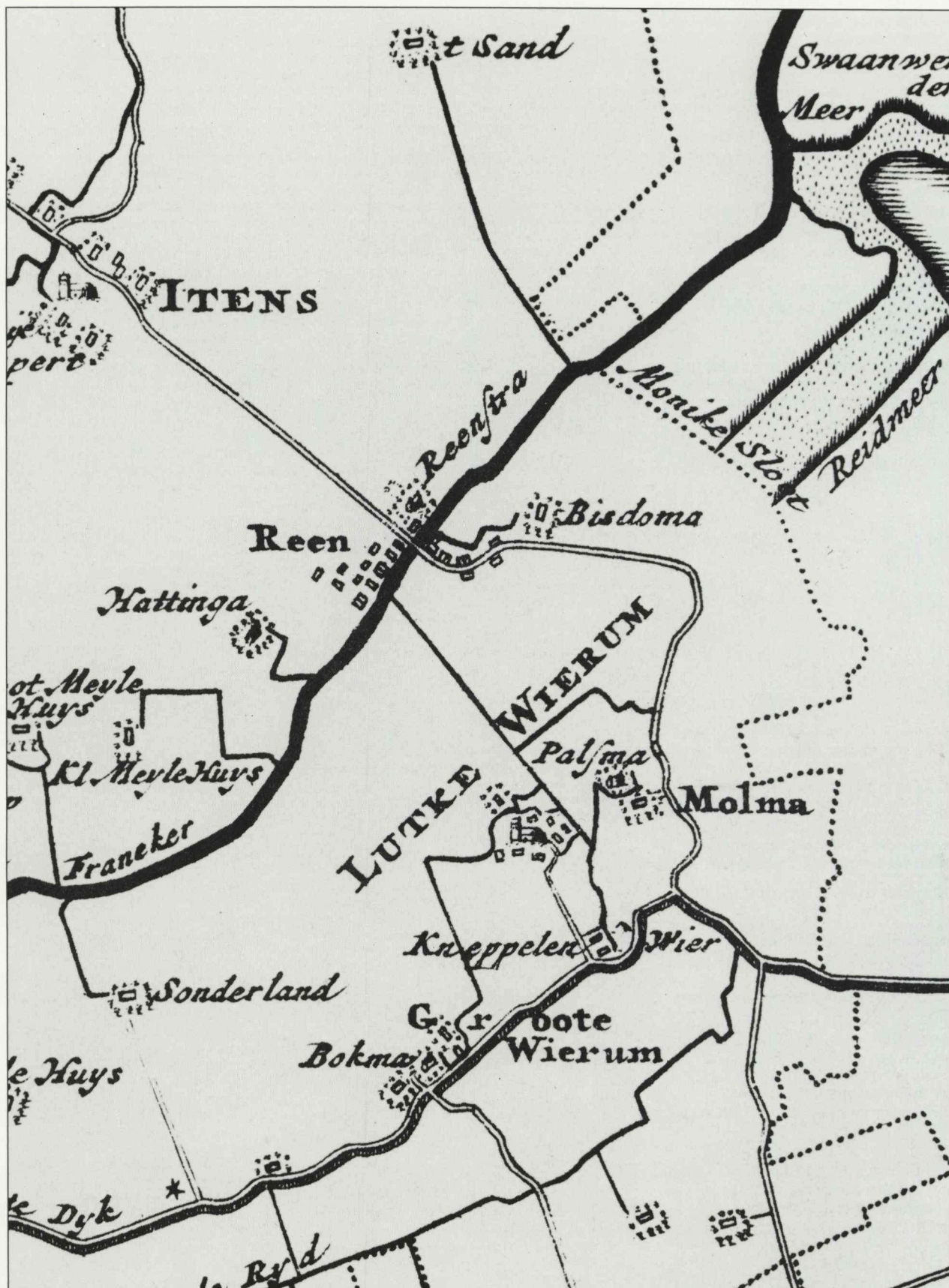
Kaart en illustratie in de tekst:
Studio Ineke van der Burg, Bilthoven.

Verkoopprijs f 10,-.

Deze publikatie is schriftelijk of telefonisch te bestellen bij het Distributiecentrum DOP
Postbus 20014
2500 EA 's-Gravenhage.
Telefoon: 070-78 98 80.
Onder vermelding van bestelnummer of ISBN 90 346 1476 X.

Druk:

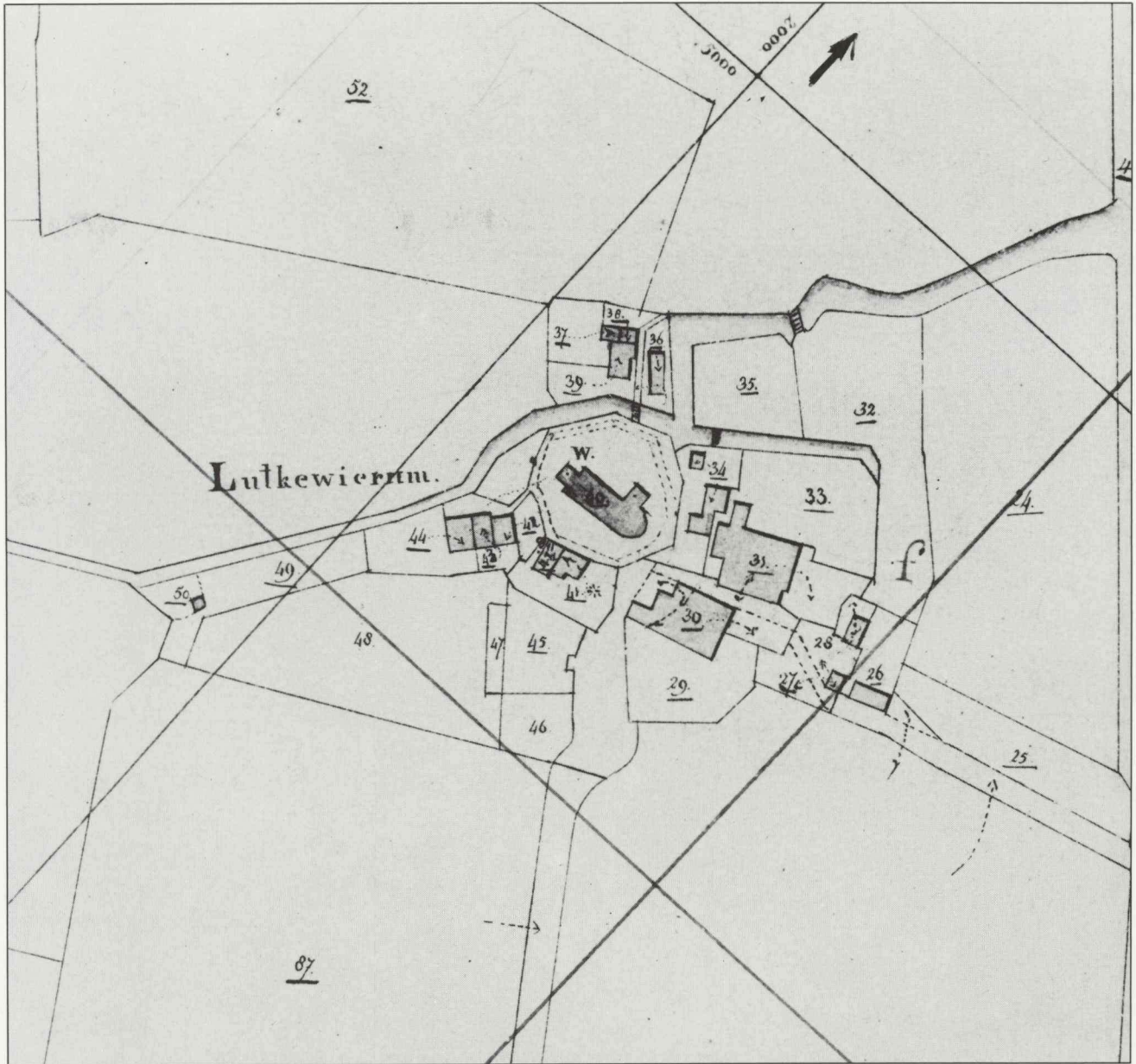
Staatsdrukkerij, 's-Gravenhage.

Afb. 1. B. Schotanus à Sterringa, Uitbeelding van de heerlijkheit Friesland, 1970 (facsimile herdruk van 1718), grietenij Hennaarderadeel, fragment.

2.110519172006

Afb. 2. Kadastraal Minuutplan gemeente Oosterend, 1821-1822, fragment.

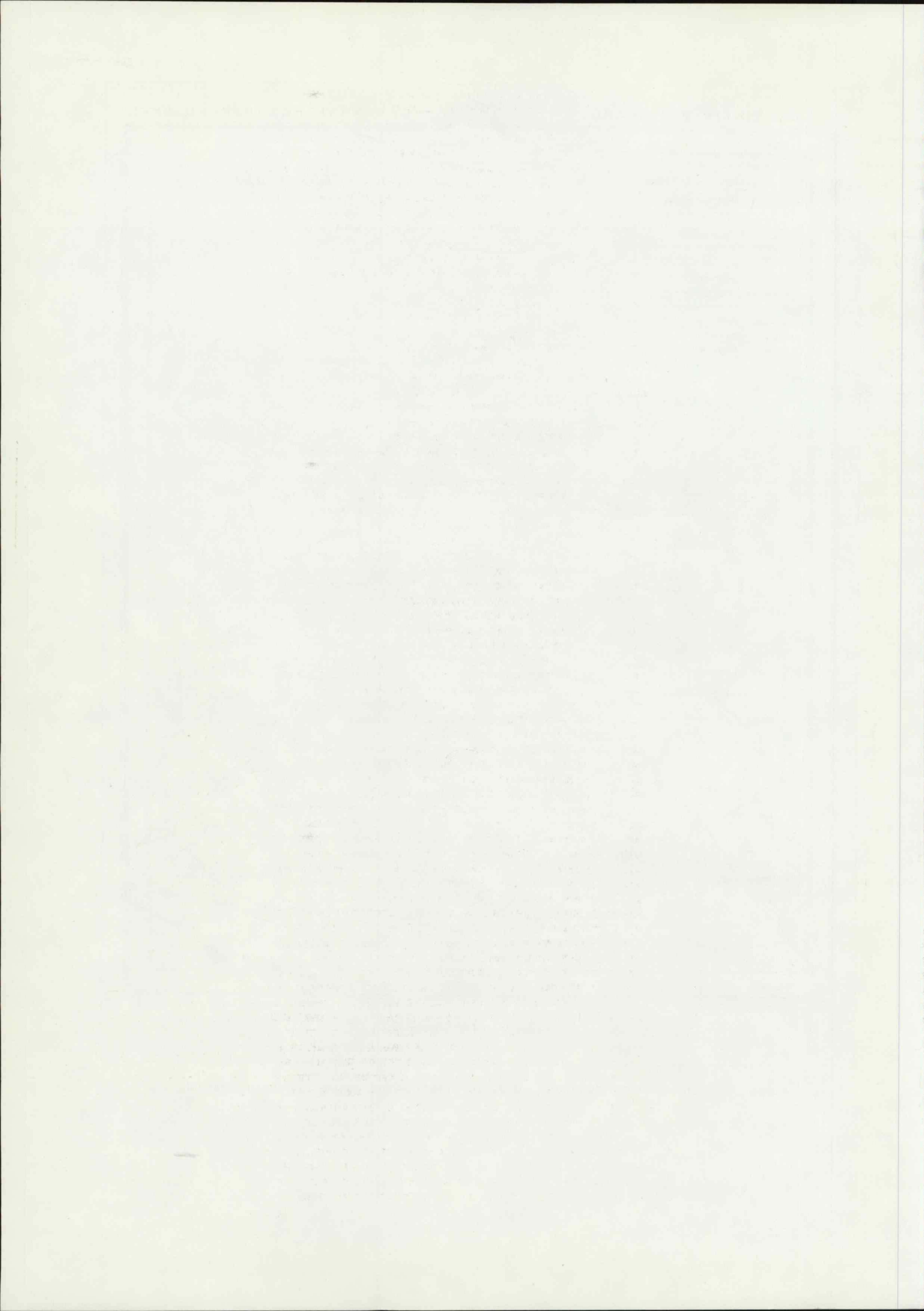

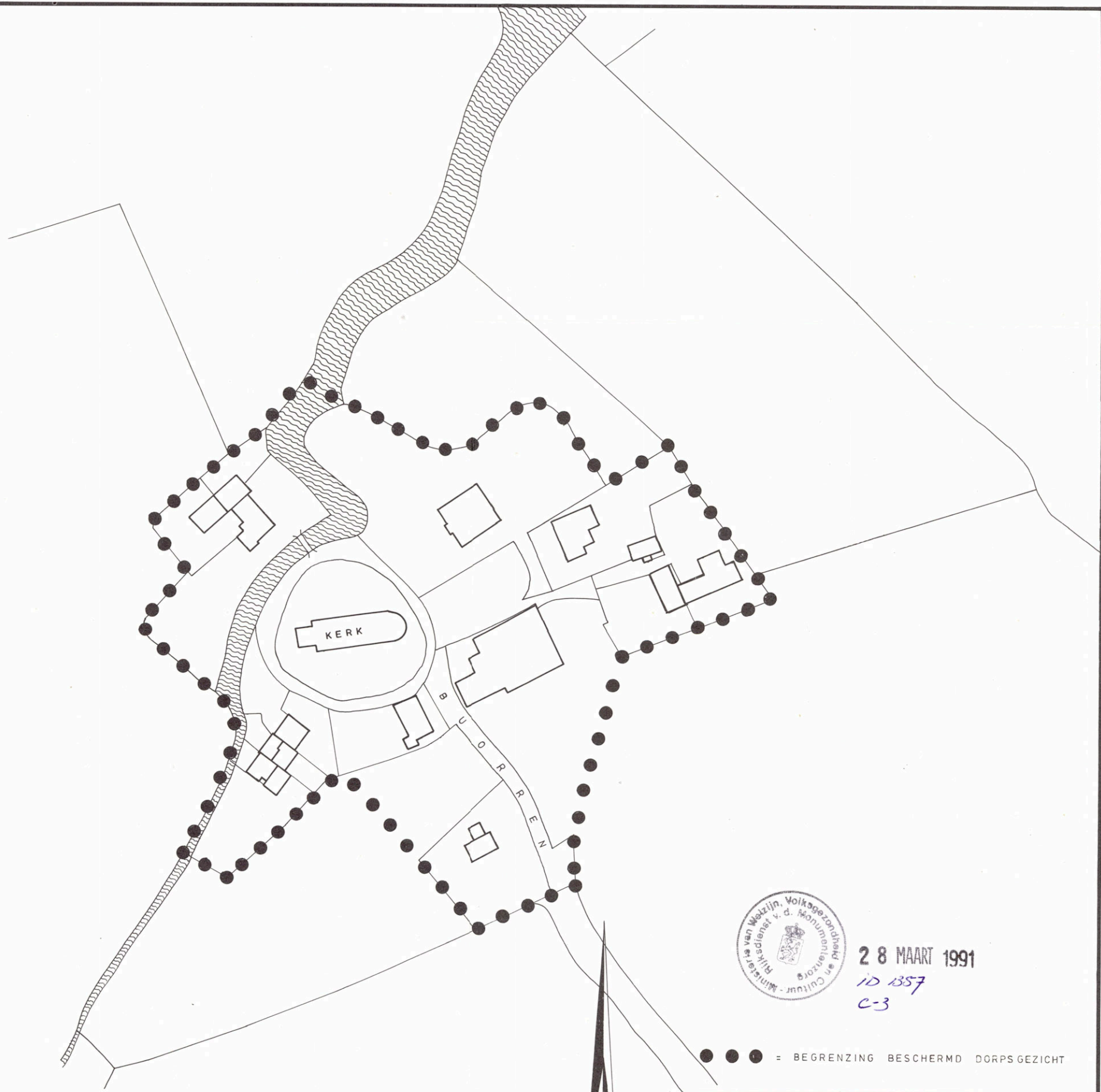
Afb. 3. Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, 1973 (facsimile herdruk van 1862), blad 5, fragment.

28 MAART 1991
 ID 1357
 C-3

● ● ● = BEGRENZING BESCHERMD DORPSGEZICHT

STADS- EN DORPSGEZICHTEN EX ART. 35 MONUMENTENWET 1988

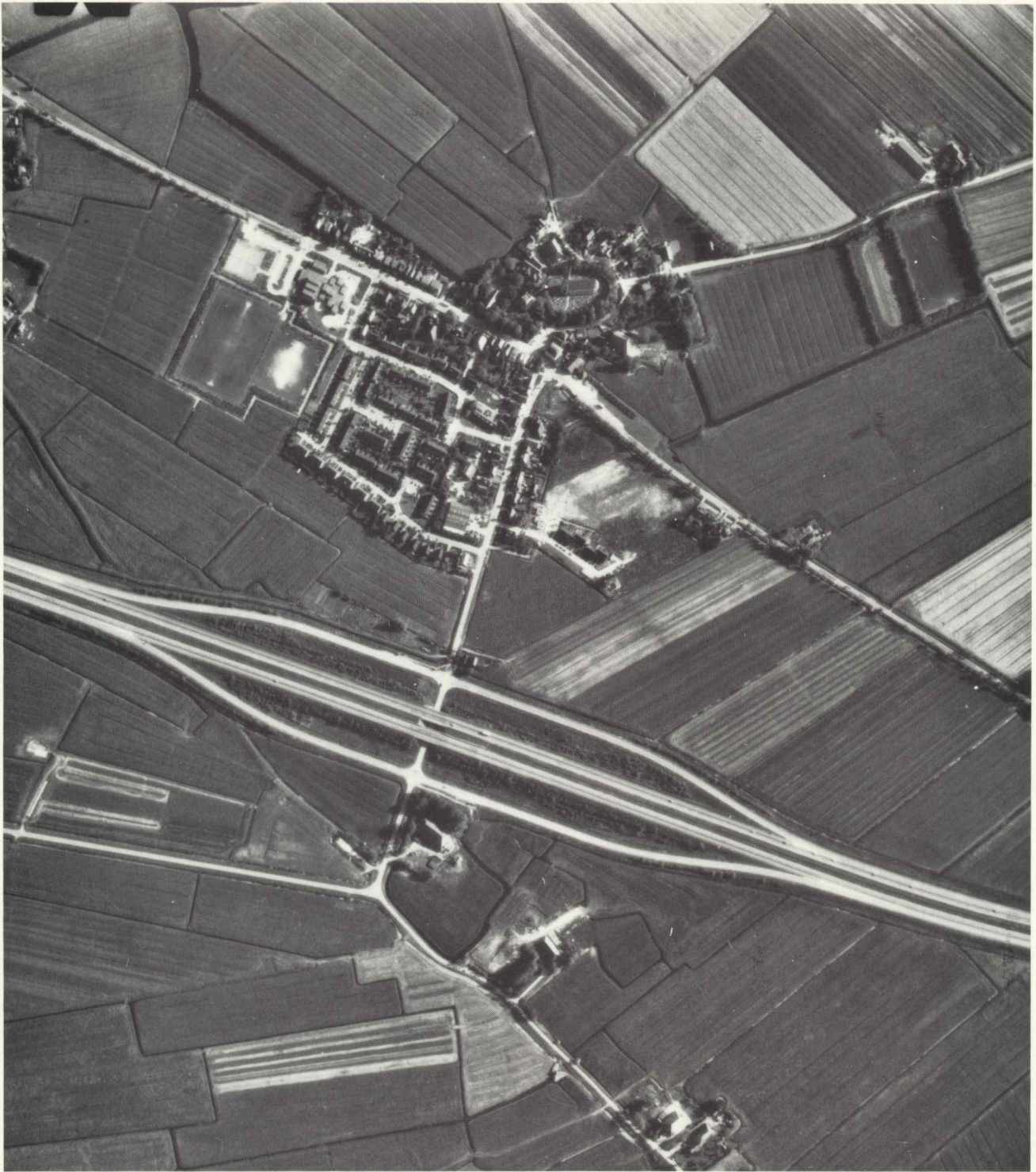
LUTKEWIERUM
 gem. Littenseradiel

getekend:	datum:	herzien:	schaal:	tek. no.
v.d. burg	januari 1987		1:1000	234

Beschermd gezicht Nijland

ID-1350
C-2
27/9/1991

2.110519168003

NIJLAND
gemeente Wymbritseradeel

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN

INGEVOLGE ARTIKEL 35 VAN DE MONUMENTENWET 1988

NIJLAND, gemeente Wymbritseradiel

Aanvulling op de toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Nijland als beschermd dorpsgezicht.

Resultaat gevoerd overleg

Overeenkomstig het bepaalde in artikel 35 (voorheen 20) van de Monumentenwet zijn de raad van de gemeente Wymbritseradiel, Gedeputeerde Staten van Friesland, de Rijksplanologische Commissie en de Raad voor het Cultuurbeheer gehoord over het voorstel Nijland aan te wijzen als beschermd dorpsgezicht. De genoemde instanties hebben alle positief geadviseerd met betrekking tot de voorgenomen aanwijzing. De gemeenteraad van Wymbritseradiel verzocht daarbij de volledige Kerkgracht op de kaart aan te geven en de grens te verschuiven zodat aan de oostzijde twee woningen aan het aan te wijzen gebied worden toegevoegd. In verband daarmee is de kaart met daarop de begrenzing van het aangewezen dorpsgezicht enigszins gewijzigd ten opzichte van het oorspronkelijke voorstel.

Vooruitlopend op de aanwijzing van het beschermde dorpsgezicht heeft de raad van de gemeente Wymbritseradiel het bestemmingsplan "Beschermd Dorpsgezicht Nijland" vastgesteld. Blijkens het daarover gevoerde overleg biedt dit geldende plan in voldoende mate bescherming aan de historische-ruimtelijke kwaliteiten waarop de aanwijzing als beschermd dorpsgezicht is gericht, zodat dit plan kan functioneren als een beschermend bestemmingsplan conform artikel 36, eerste lid, van de Monumentenwet 1988.

ERRATUM

In verband met de inwerkingtreding van de Monumentenwet 1988 per 1 januari 1989 dient in de plaats van "artikel 20 van de Monumentenwet" gelezen te worden: "artikel 35 van de Monumentenwet 1988". De verwijzing "artikel 37, lid 8 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening" dient vervangen te worden door "artikel 36, eerste lid, van de Monumentenwet 1988".

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN INGEVOLGE ARTIKEL 20 VAN DE MONUMENTENWET

2.110519168005

NIJLAND gemeente Wymbritseradeel

Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Nijland als beschermd dorpsgezicht.

Het beschermde dorpsgezicht omvat het op bijgevoegde kaart (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, tekeningnummer 250) door een stippellijn omgrenste gebied.

Publikatie van de **Rijksdienst voor de Monumentenzorg**.

November 1987.

Inleiding

Het dorp Nijland is gelegen in de Friese gemeente Wymbritseradeel ongeveer halverwege tussen de steden Sneek en Bolsward.

Nijland is het enige dorp dat is ontstaan in de oudste inpolderingen van de Middellzee. Hoewel het dorp pas van na 1200 dateert en het derhalve niet als terpnederzetting is ontstaan, vertoont de structuur van Nijland een aantal kenmerken die zich ook bij terpdorpen voordoen. Centraal in de nederzetting ligt de kerk met een omgracht kerkterrein. Aan de kerkring zijn boerderijen gesitueerd. In de 17de en 18de eeuw ontstaat naast deze concentrische structuur 'de buorren', een lineaire uitbreiding langs de weg Bolsward-Sneek en, daarop aansluitend, aan de westzijde van de Hottingawei.

In de huidige ruimtelijke opbouw zijn beide structurelementen nog duidelijk herkenbaar. Kerk en kerkterrein domineren het ruimtelijk beeld van de nederzetting. De bebouwing van de kerkring wordt gekenmerkt door een afwisseling van forse panden, zoals enkele boerderijen en een voormalig schoolgebouw, en enkele blokken vrij kleine arbeiderswoningen. In contrast hiermee accentueert de aaneengesloten bebouwing van de buorren, bestaande uit kleine woonhuizen met één bouwlaag en een kap, de lineaire structuur van het zuidelijke deel van het dorp.

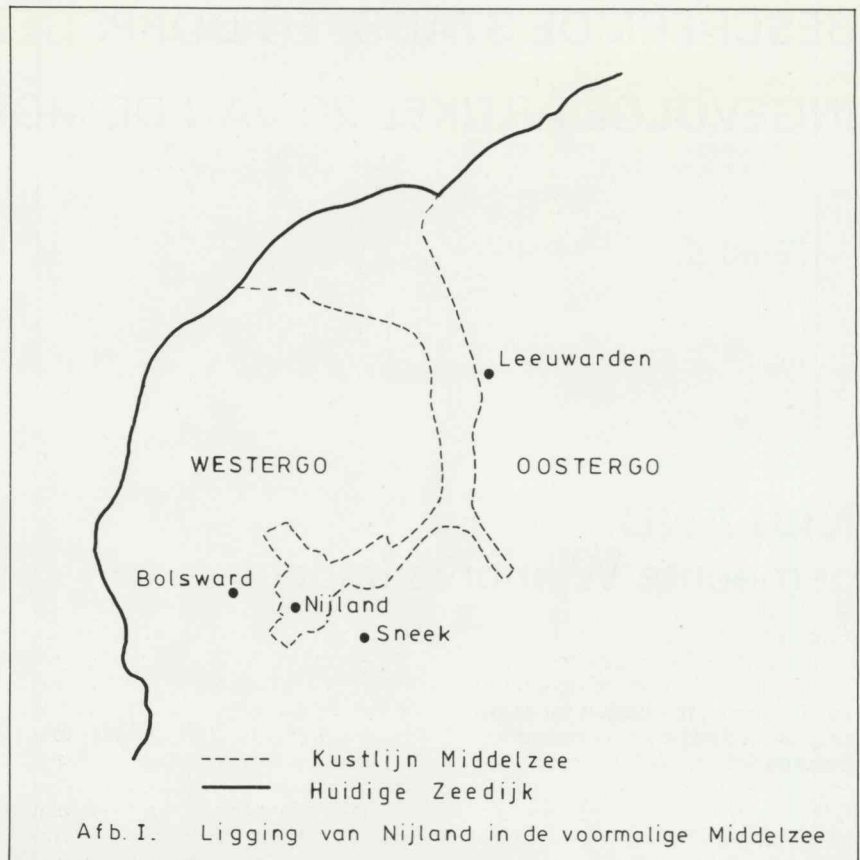
De historische structuur van Nijland, de aanwezigende visuele kwaliteiten en, in samenhang daarmee, de deels historische bebouwing rechtvaardigen de aanwijzing van Nijland als beschermd dorpsgezicht.

Ontstaan en ontwikkeling

In de Middeleeuwen is met de vorming van de Middellzee een diepe zee-inham ontstaan die een scheiding vormt tussen het westelijk en oostelijk deel van Friesland. In de tiende eeuw vermindert de zee-invloed en vindt in snel tempo dicht-slibbing plaats.

Omstreeks 1000 na Christus wordt de Middellzee omdijkt, waarna het opgeslibde land vanuit het zuiden in gedeelten wordt ingepolderd. In schriftelijke bronnen wordt voor het eerst in 1230 het 'Terra Nova' (= nieuwe land) genoemd, waarmee de meest zuidelijke inpoldering van de Middellzee wordt bedoeld.

Aangenomen mag worden dat occupatie van dit gebied in het begin van de 13de eeuw heeft plaatsgevonden. De bebouwing heeft waarschijnlijk aanvankelijk bestaan uit verspreid langs de dijken en nieuwe wegen liggende boerderijen; een nederzetting is er aanvankelijk niet.

In tegenstelling tot wat in Friesland volgens het oude recht gebruikelijk is, is de Nijlander zeepolder niet toe komen te vallen aan de aangrenzende dorpen op het oude land. Al direct vormt dit gebied een zelfstandig territorium, hetgeen tot uitdrukking komt in de stichting van een kerk op een centrale plaats in het nieuwe land omstreeks 1275. De kerk is gelegen in de kromming van een oude kreek. Restanten van deze kreek zijn te herkennen in de Nijlander opvaart, de zuidelijke helft van de Tsjerkegrêft en de Aldfeart die het dorp via de Zijlsterburen met onder meer Bolsward verbindt.

Tot de pastoralia behoren ten westen, noorden en oosten van de kerk gelegen gronden. De opbrengst van deze gronden en van twee nabij de kerk gelegen pastorieboerderijen dient om in het onderhoud van de pastoor te voorzien. Te zamen met de pastorie vormen de kerk en deze boerderijen waarschijnlijk de eerste bebouwingskern van de Nijlander polder en de basis van het dorp Nijland.

In tegenstelling tot oudere omliggende dorpen ligt Nijland niet op een terp; wel is het kerkterrein opgehoogd. Het lijkt erop dat bij de aanleg de structuur van uit de omgeving bekende terpdorpen als voorbeeld is genomen. Ook de beschrijving van de inrichting van het terrein rond de kerk, zoals die in het 12de- en 13de-eeuwse Friese

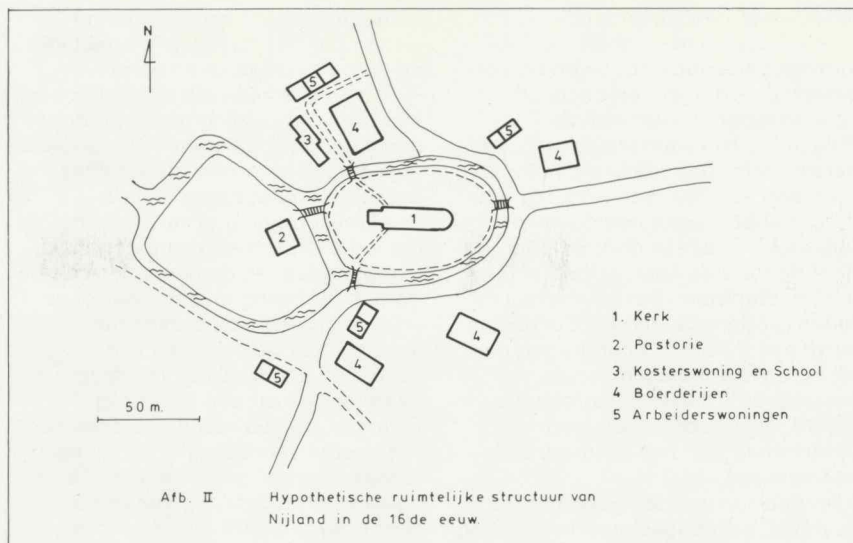
Schoutenrecht voorkomt, kan hier een rol bij gespeeld hebben. Het kerkterrein vertoont een aantal met kerkerterpen overeenkomstige structuurkenmerken: de kerk is rondom omgeven door een kerkhof met lijkpand en wordt begrensd door de kerkgroft. Aan de daaromheen lopende kerkring zijn enkele boerderijen en de pastorie gesitueerd. Aan de kerkring takken enkele radiaalwegen aan vanaf de dorpen Folgare en Hartwerd en vanaf de dijken Jonge Dijk en Tjaarddijk. Daarnaast is de nederzetting via een opvaart met het omliggende gebied verbonden.

Over de ruimtelijke ontwikkeling van Nijland tot in de 17de eeuw zijn weinig gegevens voorhanden. Waarschijnlijk heeft zich een geleidelijke uitbreiding van de bebouwing langs de kerkring voorgedaan met enkele boerderijen en landarbeidershuisjes. Zeker is dat Nijland reeds in de 16de eeuw beschikt over een schoolgebouw annex kosterswoning.

Een voorstelling van de mogelijke ruimtelijke structuur van Nijland in de 16de eeuw is gegeven op afb. II.

Nijland heeft zich in de 16de eeuw nog nauwelijks als kern ontwikkeld en bestaat hoofdzakelijk uit agrarische bebouwing rondom de kerk. In de loop van de 16de eeuw en vooral in de 17de eeuw ontstaat enige bebouwing ten zuidwesten van de kerkring, waarmee de basis is gelegd

voor het ontstaan van de buorren, de dorpsstraat.

Een globaal beeld van de dorpsstructuur van Nijland aan het begin van de 18de eeuw verschaft de grietenijkaart van Wymbritseradeel van de hand van Schotanus à Sterringa (fotobijlage, afb. 1). Het bebouwingspatroon van de kerkring blijft in grote lijnen ongewijzigd. Aan het kruispunt van wegen aan de zuidzijde van het dorp heeft zich in de 17de eeuw de buorren gevormd, bestaande uit direct aan de weg gelegen aaneengesloten bebouwing van niet-agrarische oorsprong. Deze uitgroei van de dorpsbebouwing kan in verband worden gebracht met de algemene ontwikkeling van het platteland en, daaruit voortvloeiend, het ontstaan van centrale (verzorgings)functies, in het bijzonder ambachtelijke.

Blijkens de kaart wordt het wegenpatroon gevormd door drie radiale, op de kerkring georiënteerde wegen en door het Middelpad, een op een oud binnendijkje gelegen pad dat het dorp ten zuiden van de kerkring passeert. Dit pad vormt de verbinding van Nijland met Sneek in zuidoostelijke en met Bolsward in noordwestelijke richting. Het vaartenpatroon takt aan op de Tjaardzijl, een sluisje in de oude Middelzeedijk. Door middel van opvaarten worden (groepen) boerderijen in het vaartenstelsel opgenomen. De opvaarten dienen niet alleen ter afwatering, maar vervullen tevens een vervoersfunctie. Ook Nijland zelf is aan zo'n opvaart, de Aldfeart, gelegen.

In feite is de hoofdstructuur van Nijland, zoals die hierboven is beschreven, tot in de 20ste eeuw niet wezenlijk veranderd. Veranderingen in de 18de en 19de eeuw betreffen voornamelijk aanpassing op onderdelen binnen de bestaande ruimtelijke opbouw.

Het kadastrale minuutplan uit circa

1830, dat een gedetailleerd beeld geeft van de plattegrond van Nijland in het begin van de 19de eeuw, komt in grote lijnen overeen met het op de grietenijkaart geschetste beeld (fotobijlage, afb. 2). Het minuutplan weerspiegelt de structurele tweedeling tussen enerzijds de op de kerk georiënteerde bebouwing, bestaande uit de pastorie, een viertal boerderijen en enkele blokken (arbeiders)woningen, en anderzijds de bebouwing van de buorren ten zuiden daarvan. De bebouwing van de buorren kan worden onderscheiden in een westelijk deel langs de belangrijkste doorgaande route met aaneengebouwde panden en, daaraan ondergeschikt, een zuidelijke tak met enigszins lossier gegroepeerde en kleinere bebouwing. In de panden aan de buorren zijn onder andere ambachtlieden gevestigd, wier verzorgingsgebied voor een belangrijk deel bestaat uit de rondom Nijland gelegen boerderijen.

In de loop van de 19de eeuw vindt enige uitbreiding van de bebouwing aan de buorren plaats door de bouw van enkele grotere, deels losstaande panden.

Nijland wordt in de 19de eeuw in toenemende mate een verzorgingscentrum. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de opheffing van twee van de vier boerenbedrijven in het dorp. Eén ervan wordt veranderd in een herberg.

In 1859 wordt een nieuwe openbare school gebouwd ten noordwesten van de kerk op kosten (en op terrein) van de kerk. In de jaren tachtig besluit men de school te veranderen in een christelijke school; een nieuwe openbare school verrijst dan aan de oostzijde van de kerk. Deze laatste wordt al in 1901 weer opgeheven. Beide gebouwen staan er nog steeds, zij het met een andere bestemming.

In de loop van de 19de eeuw

worden de verbindingen over land sterk verbeterd. In 1843 wordt op de plaats van het Middelpad een nieuwe verbinding, de Snitserdyk, aangelegd die is voorzien van een verharding van keislag. Langs deze weg komt in 1883 bovendien een tramspoor te lopen. In het dorp zelf worden de wegen aan het eind van de 19de eeuw bestraat met klinkers.

Aan het begin van de 20ste eeuw vindt ook bebouwing plaats aan de noordzijde van de weg naar Bolsward en aan beide zijden van de Hottingawei in aansluiting op de oude dorpskom. In de 'Jordaan', een uit kleine arbeiderswoningen bestaand buurtje ten noorden van de kerk, verrijzen enkele diaconiewoningen. Op het westelijke deel van het pastorieterrein wordt in 1909 een nieuwe forse school gebouwd, welk gebouw nog steeds bestaat.

Wezenlijke veranderingen treden op in de na-oorlogse periode. Ook Nijland krijgt in de jaren zestig te maken met een voortdurende daling van de gemiddelde woningbezetting. Om het inwonertal op peil te houden, wordt aan de zuidoostzijde van het dorp, achter de buorren, een nieuwbouwwijk gerealiseerd. Recente nieuwbouw vindt plaats aan de zuidoostzijde van het dorp. Mede samenhangend met een toenemend forensisme versterkt zich de woonfunctie van Nijland, ten koste van de agrarische en de verzorgende functie.

Het bebouwings- en wegenpatroon van het dorp zelf blijft onveranderd. De tramlijn wordt in de jaren zestig opgeheven.

Een groot deel van de pastoriegracht wordt in dezelfde periode gedempt. Van belang is de aanleg van een snelweg tussen Sneek en Bolsward, waardoor het doorgaande verkeer buiten het dorp omgaat.

Huidig ruimtelijk karakter

De plattegrond van Nijland heeft de laatste decennia in zijn totaliteit grote veranderingen ondergaan, die vooral de ten zuiden van de Tramstrjitte en Ingenawei gelegen bebouwing betreffen. Toch is de historische dorpskern nauwelijks door ingrijpende structurele wijzigingen aangetast. De bebouwing van de buorren vormt een visuele begrenzing tussen de nieuwbouw en de historische dorpskern van Nijland, die wordt gekenmerkt door een heldere ruimtelijke opbouw waarin de historische ontwikkeling goed herkenbaar is gebleven. Binnen deze opbouw vormen zowel structurele als visuele kwaliteiten belangrijke aspecten van de te beschermen waarden.

De huidige ruimtelijke opbouw van de dorpskom valt, samenhangend

met zijn ontwikkeling, te onderscheiden in een tweetal verschillende structurelementen, die elk hun specifieke bijdrage leveren aan het historische karakter van het beschermde gezicht.

Het noordelijke gedeelte van de dorpskom kent een concentrische opbouw met als kenmerkende elementen de kerk met het kerkhof en de daaromheen gegroepeerde gevarieerde bebouwing, die te zamen een open ruimtelijke eenheid vormen. Naast de losse bebouwing zijn de kerkgracht en boombeplanting, alsmede het open aangrenzende landschap in sterke mate medebepalend voor het open ruimtelijk beeld.

In het zuidelijk deel van de dorpskom wordt het beeld in sterke mate bepaald door de meer aaneengesloten bebouwing, bestaande uit woningen, winkels, bedrijven en enkele grotere panden aan de Tramstrjitte, Hottingawei en de oostzijde van de Tsjerkegrêft. Het zuidelijk deel heeft een meer versteend karakter dan het noordelijk deel. Een belangrijk ruimtelijk groen-element vormt hier de pastoriëtuin aan de noordzijde van de Tramstrjitte waar de beide delen van de oude dorpsstructuur aan elkaar grenzen. Het rechte beloop van de wegen, de geslotenheid van de wanden en de ondergeschikte betekenis van het groen in het zuidelijk deel vormt een waardevol contrast met de noordelijke ringstructuur.

In het gehele dorpsgezicht bestaat de bebouwing over het algemeen uit één bouwlaag met een kapverdieping, opgetrokken uit baksteen en afgedekt met pannen. Daarnaast komen enkele geverfde of gepleisterde gevels voor. Een algemeen bebouwingskenmerk is de verticale gerichtheid van de gevelopeningen.

Nadere typering te beschermen waarden

De aanwijzing van Nijland als beschermd dorpsgezicht is primair gebaseerd op de aanwezige structurele kwaliteiten. Meest belangwekkend onderdeel van deze ruimtelijke structuur is het door een concentrische opbouw gekenmerkte noordelijke deel van de dorpskom. Typerend voor dit gebied is de centrale, enigszins verhoogde ligging van het 16de-eeuwse gotische kerkgebouw, dat wordt omgeven door het omgrachte kerkhof met het vanouds gebruikelijke lijpad. De begrenzing van het kerkerrein wordt geaccentueerd door een lage haag en door de karakteristieke kerkgracht, die helaas een aanzienlijk deel van de markante boombeplanting moet missen en bij de Eile Pölle is afgedamd.

De kerksituatie wordt daarnaast gekenmerkt door op de kerk georiënteerde, overwegend 19de-eeuwse

bebouwing, deels bestaande uit enkele forse panden, zoals de voormalige schoolgebouwen en een tweetal boerderijen, en deels uit kleinere woonblokken aan de Eile Pölle en de Hokwerdastrjitte. Bij de laatste vormt de radiale plaatsing een opvallend structuurkenmerk. Karakteristiek is het groene beeld van dit dorpsdeel, ontstaan door de boombeplanting rond de kerk, erfbeplanting in de pastoriëtuin, het kerkhof en de tuinen rondom de huizen. Bovendien wordt aan dit beeld bijgedragen door het op enkele plaatsen aan de Tsjerkegrêft grenzende agrarische gebied, waardoor visuele verbindingen bestaan met het aangrenzende weidegebied.

De buorren worden gevormd door de vrijwel aaneengesloten bebouwing aan de zuidzijde van de Tramstrjitte en de westzijde van de Hottingawei. De in een strakke rooilijn, direct aan de verharding staande panden van de Tramstrjitte zijn grotendeels aaneengebouwd, waardoor het beeld is ontstaan van een aaneengesloten gevelwand. De panden bestaan hier overwegend uit één bouwlaag en een loodrecht op de straat gerichte kap, veelal een schilddak en in dit geval voorzien van een markante dakkapel aan de straatzijde. De gevels hebben merendeels een 19de-eeuws karakter en zijn voorzien van een brede gootlijst. Een enkel pand heeft een vroeg-20ste-eeuwse pui en een verdieping zonder dat dit tot een verstoring van de ruimtelijke samenhang heeft geleid. Aan de westzijde gaan de buorren over in bebouwing bestaande uit losstaande, niet direct aan de verharding gelegen panden.

De noordzijde van de Tramstrjitte wordt begrensd door een vroeg-20ste-eeuws, vrij massief schoolgebouw en de met bomen beplante pastoriëtuin.

De Tramstrjitte zelf heeft ten gevolge van de opheffing van de tramlijn een vrij breed profiel. Het tracé van de tramlijn is ingericht als groenstrook en voetpad, waardoor het ruimtelijk onderscheid van dit profiel ten opzichte van de aangrenzende beplante gebieden enigszins wordt verzwakt.

Ook de bebouwing aan de Hottingawei bestaat uit panden met één bouwlaag en een kap, die hier echter evenwijdig aan de straat loopt. De straatwand vertoont een wat meer wisselende rooilijn en lossere bebouwing. Bovendien is het hoekpand op de Tramstrjitte georiënteerd, waaruit het primaire belang van de oost-west route binnen de historische dorpsstructuur blijkt. Uit verkeerstechnisch oogpunt is de aansluiting van de Hottingawei op de Ingenawei naar het oosten afgebogen, waardoor op de hoek van de buorren een klein plantsoen is ontstaan,

hetgeen een wat wezensvreemd element in het historische beeld van dit deel van de buorren vormt.

Aan de oostzijde van de Hottingawei wordt de bebouwing gevormd door een sterk teruggedragen 19de-eeuwse boerderij. Het terrein tussen deze boerderij en het forse, aan de wegwakruising gelegen café is onbebouwd en vormt een karakteristieke overgang tussen de geconcentreerde dorpsbebouwing en het meer open en grotendeels nog agrarische karakter aan de oostzijde van het dorp. Een verzwakking van deze overgang vormt een rommelig ingericht gebied met enige schuren ten oosten van het café, ter plaatse van de voormalige trambaan. De gevel van het café tegenover de Hottingawei vormt hier door zijn ligging en afmetingen een belangrijk oriëntatiepunt in de ruimtelijke opbouw.

Zowel in visueel als in structureel opzicht vormt het gebiedje tussen de pastoriëtuin en de aaneengesloten meest zuidelijke bebouwing van de Tsjerkegrêft een verbinding tussen de noordelijke, 'open groene' en de zuidelijke, 'gesloten steenachtige' dorpsdelen. Door demping van een deel van de pastoriegracht en inrichting van een deel ervan als parkeerplaats, is op de hoek van de Tramstrjitte en Tsjerkegrêft een wat schaallosse ruimte ontstaan die de kenmerken van het gebied als overgang tussen de beide delen van de dorpsstructuur verzwakt.

Omgrenzing

De waarde van het beschermde gezicht is in sterke mate gelegen in de historische ruimtelijke structuur, die wordt versterkt door de beeldkwaliteit van een deel van de bebouwing. De omgrenzing is zodanig gekozen dat de samenhangende dorpsstructuur zoals die zich in het begin van de 19de eeuw gevormd had, binnen het beschermde gebied valt.

Aan de noord- en oostzijde is tevens een klein deel van het agrarische gebied binnen de omgrenzing getrokken vanwege het belang van deze gebieden voor het open ruimtelijk beeld dat de dorpsopbouw hier kenmerkt.

De begrenzing van het beschermde gezicht is weergegeven op de bijgevoegde kaart (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, nummer 250).

Rechtsgevolg aanwijzing

Ter effectivering van de bescherming van het aangewezen dorpsgezicht moet ingevolge artikel 37, lid 8 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening een bestemmingsplan worden ontwikkeld. De toelichting op de aanwijzing als beschermd

dorpsgezicht kan daarbij wat het beschermingsbelang betreft als uitgangspunt dienen.

Doel van de aanwijzing is, de karakteristieke met de historische ontwikkeling samenhangende structuur en ruimtelijke kwaliteit van het gebied te onderkennen als zwaarwegend belang bij de verdere ontwikkelingen binnen het gebied.

De aanwijzing beoogt op die wijze een basis te geven voor een ruimtelijke ontwikkeling, die inspeelt op de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruik maakt en daarop voortbouwt.

Geraadpleegde literatuur:

Bakker, G. (red.)
Wymbritseradiel. Skiednis fan in greidgritenij. Bolsward, 1974.

Hoeve, S. ten
Nijlân yn byld. Nijland, 1979.

Rienks, K.A. en Walther, G.L.
Binnendiken en slieperdiken yn Frieslân. 2 dln. Leeuwarden, 1984 (facsimile herdruk van 1954).

Colofon:

Uitgave van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

Historisch-geografisch en stede-
bouwkundig onderzoek:
Drs. A.L. Vernooij, Amsterdam.

Foto's:
Dienst van het Kadaster en de
Openbare Registers, Apeldoorn (afb.
2);
Rijksdienst voor de Monumentenzorg,
Zeist (afb. 1, 3, 4);
Topografische Dienst, Emmen
(omslag).

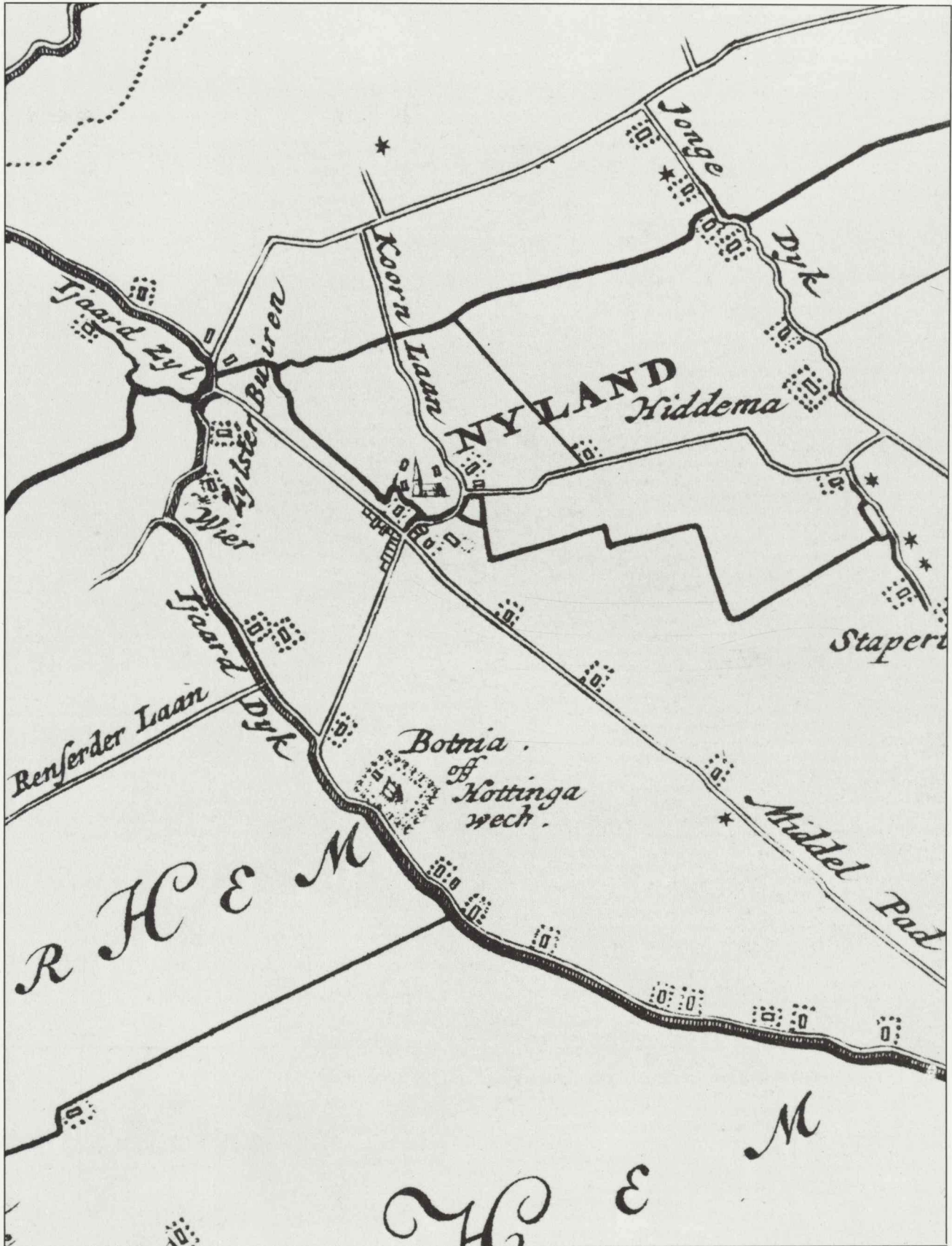
Kaart en illustraties in de tekst:
Studio Ineke van der Burg, Bilthoven.

Verkoopprijs f 10,-.
Deze publikatie is schriftelijk of
telefonisch te bestellen bij het
Distributiecentrum DOP
Postbus 20014
2500 EA 's-Gravenhage.
Telefoon: 070-78 98 80.
Onder vermelding van bestelnummer
of ISBN 90 346 1216 3.

Druk:
Staatsdrukkerij, 's-Gravenhage.

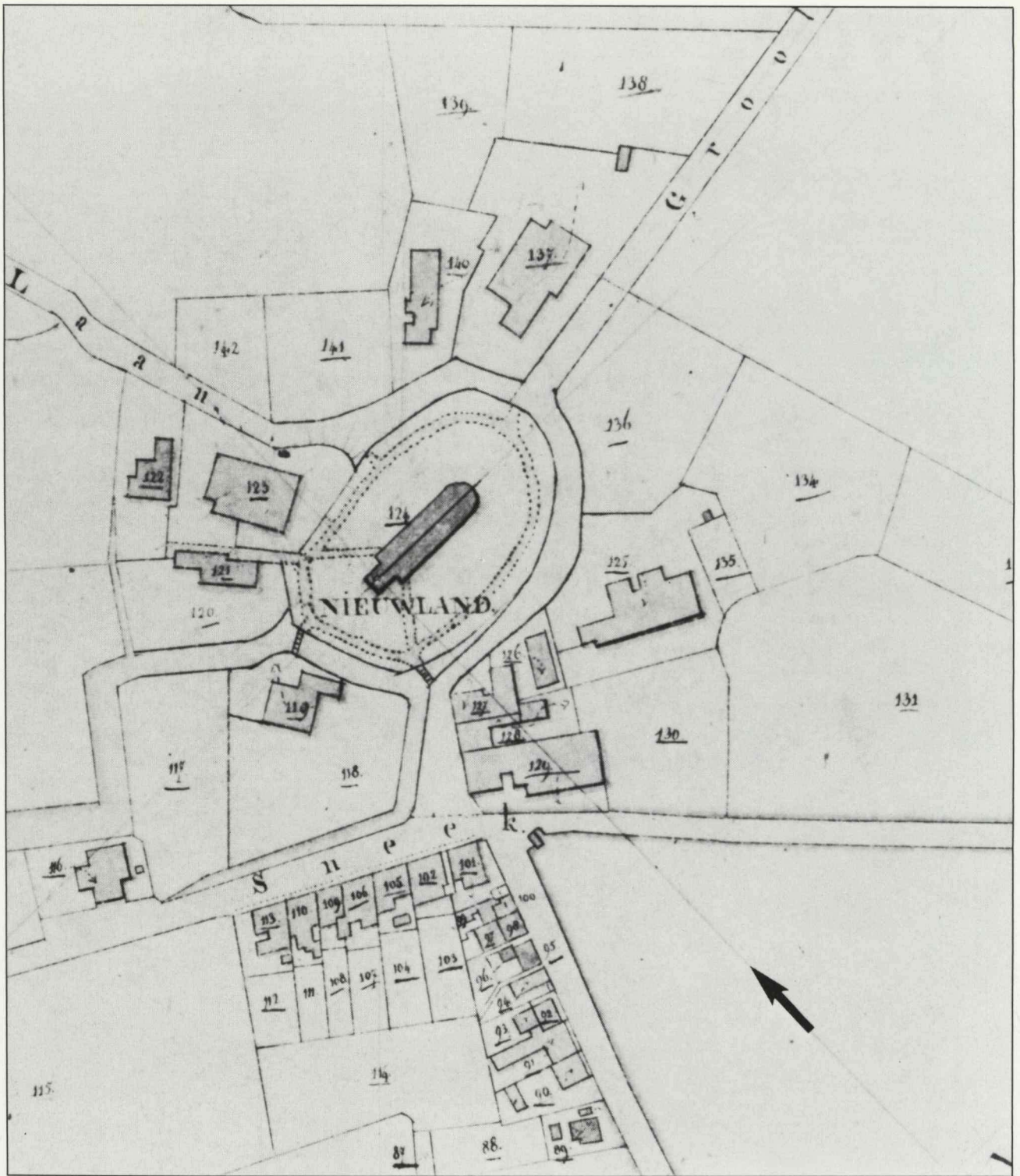
Fotobijlage

2.110519168008

Afb. 1. B. Schotanus à Sterringa, Uitbeelding der Heerlijkheit Friesland, 1970 (facsimile herdruk van 1714), grietenij Wymbritseradeel, fragment.

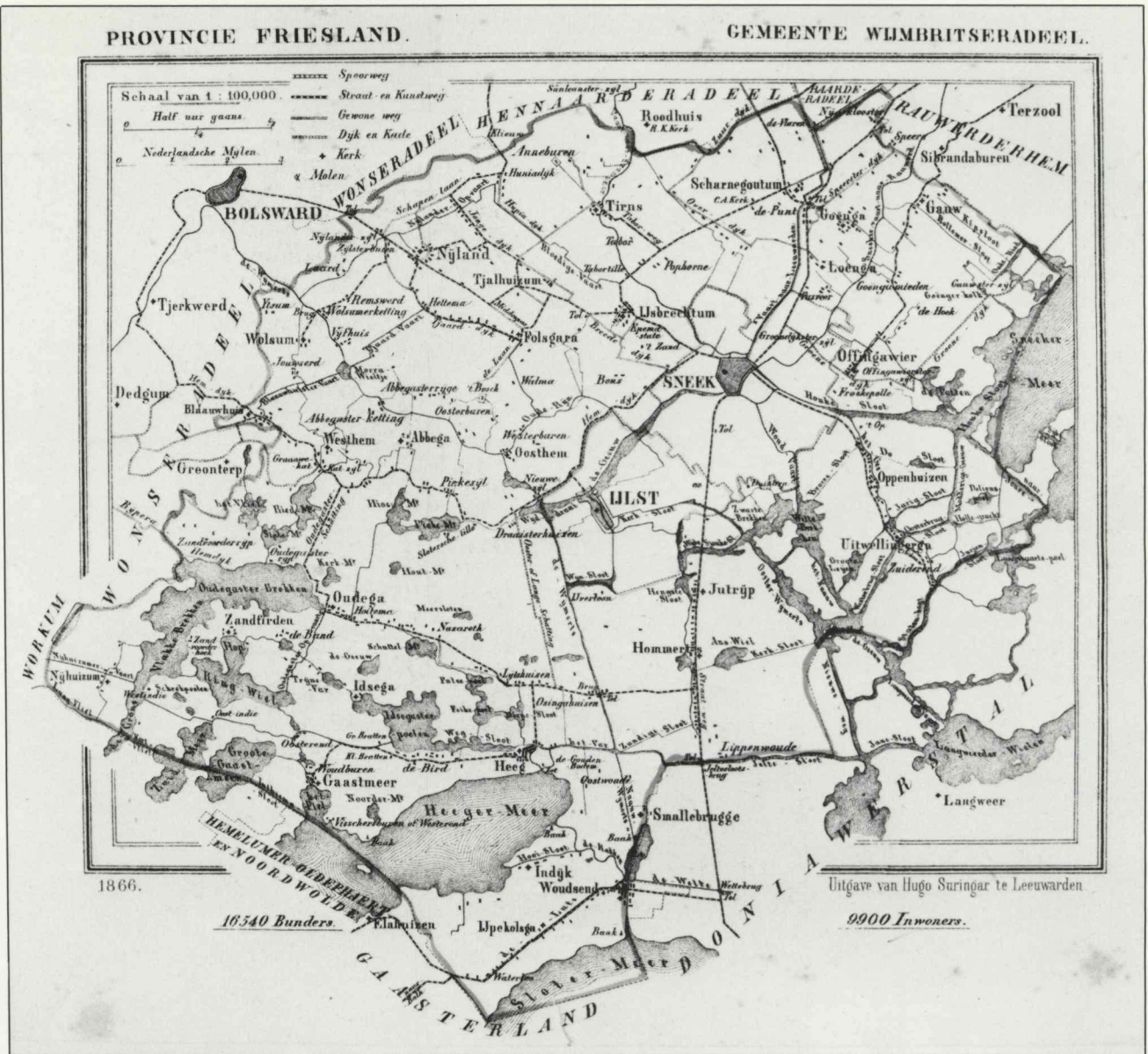
Afb. 2. Kadastraal Minuutplan gemeente Wymbritseradeel, ca. 1830, fragment.

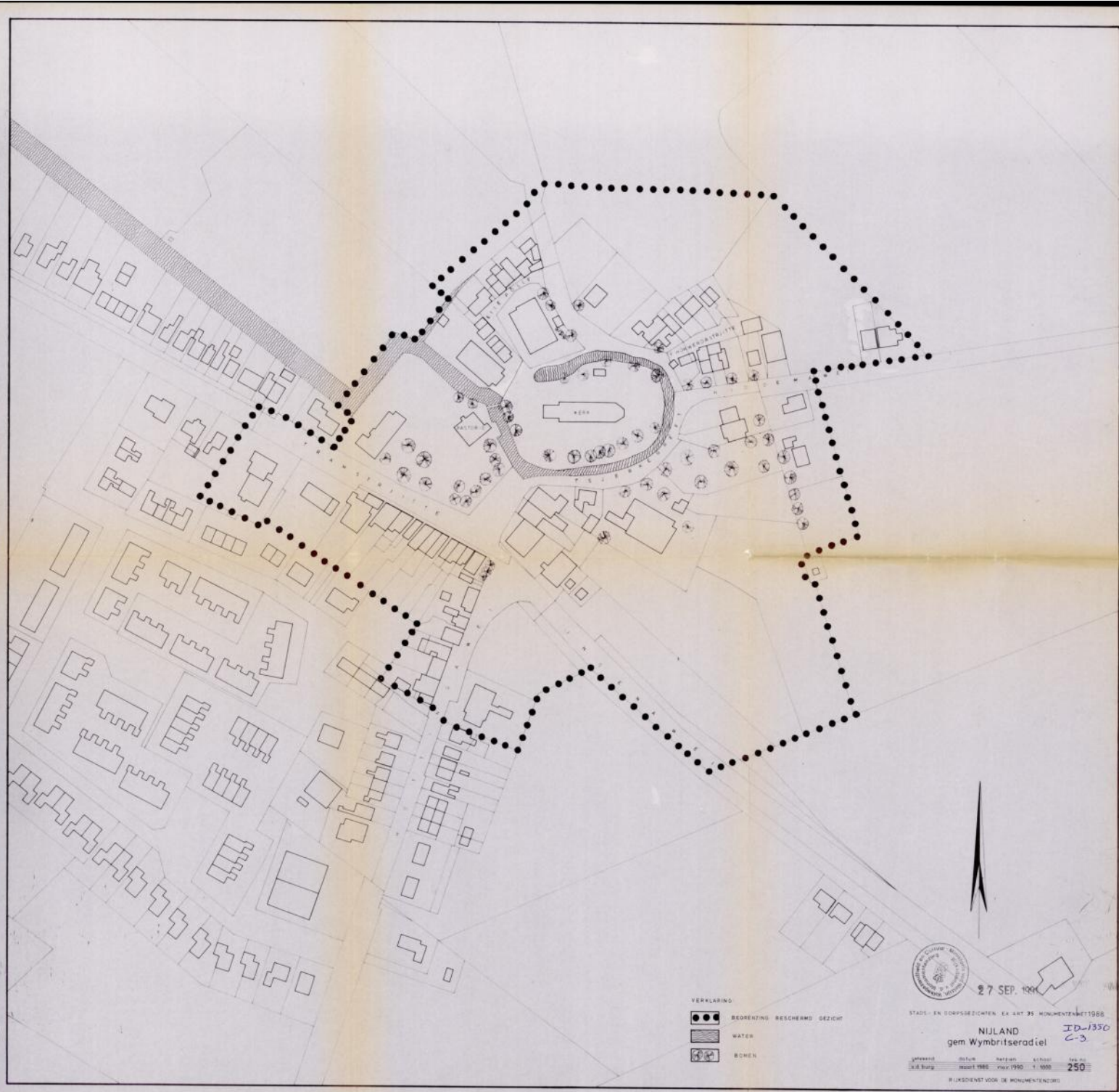

Afb. 3. Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, 1973 (facsimile herdruk van 1864), blad 10, fragment.

Afb. 4. J. Kuyper, Gemeente-atlas van Nederland, 1866, provincie Friesland, gemeente Wymbritseradeel.

- VERKLARING
- BEDEINING BESCHERMED GEZICHT
  - ▨ WATER
  - ⊗ BOMEN

27 SEP. 1994

STADS- EN DORPSGEZICHTEN, EX-ANT 35 MONUMENTENWET 1988

NIJLAND ID-1350
 gem Wymbritseradiel C-3

getekend: [signature] datum: [date] schaal: 1:5000
 v.d.B. Burg maart 1988 plan 1990 1:5000 **250**

R.I.K.S.O.N.E.T.V.O.O.R. DE MONUMENTENZORGE

W
E L
Z I J N
V O L K S
G E Z O N D
H E I D E N
C U L T U U R

ID-1350
C-1

Kenmerk
192453

Rijswijk
's-Gravenhage

27 SEP. 1991

De Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur

EN

DE MINISTER VAN VOLKSHUISVESTING, RUIMTELIJKE ORDENING EN MILIEUBEHEER

OVERWEGENDE

dat het dorp Nijland in de 13de eeuw is ontstaan in de oudste inpoldering van de voormalige Middellzee tussen Bolsward en Sneek en zich, aanvankelijk rondom het kerkterrein en in later stadium langs doorgaande wegen, heeft ontwikkeld tot een samengestelde dorpsstructuur waarin de verschillende historische ontwikkelingsfasen goed herkenbaar zijn gebleven,

dat deze structuur zich kenmerkt door een open, concentrisch bebouwingspatroon aan de buitenzijde van de Kerkgracht, waarin oorspronkelijke agrarische bebouwing en de relatie met het aangrenzende landschap het beeld bepalen, met ten zuiden daarvan een gesloten, lineaire bebouwing waarop onder meer ambachtelijke en bedrijfsfuncties hun stempel hebben gedrukt,

dat de historische kenmerken van de bebouwing, in samenhang met de aanwezige beplanting en de onbebouwde ruimte, de historisch-ruimtelijke karakteristiek van de dorpskom in belangrijke mate ondersteunen,

dat het gebied mitsdien een beeld oplevert dat van algemeen belang is vanwege zijn schoonheid en zijn ruimtelijke structurele samenhang;

Voorts overwegende dat het geldende bestemmingsplan "Beschermd Dorpsgezicht Nijland", vastgesteld op 17 mei 1988 en goedgekeurd op 21 september 1988, in voldoende mate recht doet aan de omschreven historische karakteristiek;

Gelet op artikel 35 en artikel 36 van de Monumentenwet 1988;

Gehoord de raad van de gemeente Wymbritseradiel, Gedeputeerde Staten van Friesland, de Raad voor het Cultuurbeheer en de Rijksplanologische Commissie;

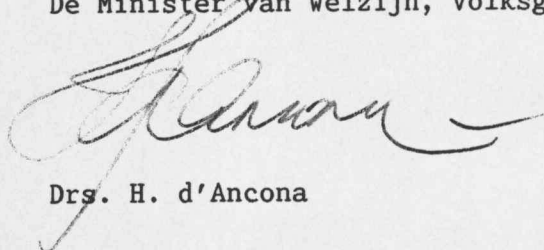
BESLUITEN

Het gebied in de gemeente Wymbritseradiel zoals is aangegeven op de bij dit besluit behorende tekening nr. 250 en zoals is omschreven in de toelichting bij dit besluit, aan te wijzen als beschermd dorpsgezicht in de zin van artikel 1, onder g, van de Monumentenwet 1988;

het bestemmingsplan "Beschermd Dorpsgezicht Nijland" aan te merken als beschermend bestemmingsplan in de zin van artikel 36, tweede lid, van de wet.

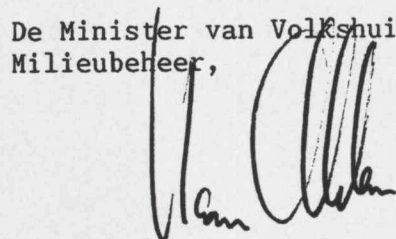
Van dit besluit, waarvan mededeling zal worden gedaan in de Staatscourant, zal afschrift worden gezonden aan de Raad voor het Cultuurbeheer, de raad van de gemeente Wymbritseradiel, Gedeputeerde Staten van Friesland en de Rijksplanologische Commissie.

De Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur,

Drs. H. d'Ancona

De Minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer,

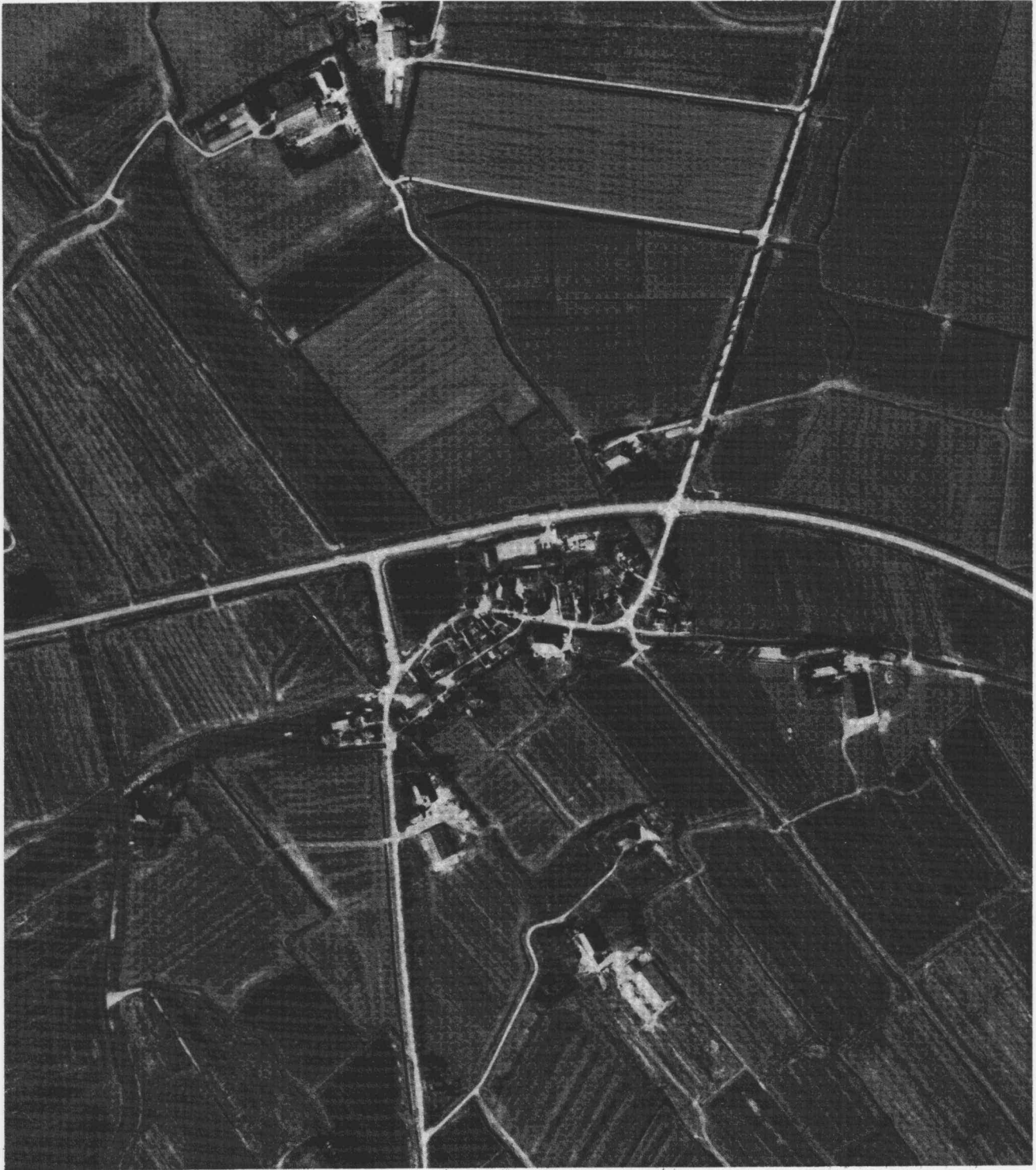

J.G.M. Alders

Beschermd gezicht Poppenwier

ID1341
C2
U-10-1991

2.110519157006

POPPINGAWIER
gemeente Boarnsterhim

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN INGEVOLGE ARTIKEL 20 VAN DE MONUMENTENWET

POPPINGAWIER gemeente Boarnsterhim

Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Poppingawier als beschermd dorpsgezicht.

Het beschermde dorpsgezicht omvat het op bijgevoegde kaart (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, tekeningnummer 252) door een stippellijn omgrensd gebied.

Publikatie van de **Rijksdienst voor de Monumentenzorg**.

Juli 1988.

Inleiding

Het dorp Poppingawier ligt op ongeveer vijftien kilometer ten zuiden van Leeuwarden en ressorteert onder de gemeente Boarnsterhim. Het dorp kent een geringe omvang en ligt op een kleine lage terp. De structuur van de nederzetting is zeer eenvoudig en kenmerkt zich door een dichtbebouwde kern met een rechthoekige bebouwingsopzet en een lineair hoofdpad. Verder zijn er drie boerderijen binnen de dorpsbebouwing opgenomen. De kleine compacte dorpskern vormt een sterk contrast met de openheid van de uitgestrekte weidegronden die, omdat uitbreidingen van de historische dorpsstructuur slechts in beperkte mate tot stand zijn gekomen, voor een groot deel direct aan de terp grenzen.

Dit bijzondere ruimtelijke contrast levert in samenhang met de deels historische dorpsbebouwing een beeld op van een zodanige historisch-ruimtelijke waarde dat de aanwijzing van Poppingawier als beschermd dorpsgezicht gerechtvaardigd is.

Ontstaan en ontwikkeling

De kust van het zuidoostelijk deel der Noordzee vormt het verspreidingsgebied der terpen, de door de mens opgeworpen woonheuvels uit de periode dat het land nog niet door dijken wordt beschermd.

Terpen ontstaan in het laatste deel van een periode die gekenmerkt wordt door een stijging van het zeeniveau. Het stijgende water slaat ter plaatse van het huidige kustgebied grote delen van het aldaar gevormde veenpakket weg en zet tussen circa 2700 voor Christus en 700 voor Christus op het overgebleven veen of op de pleistocene ondergrond klei en zand af. Op grond van bodemonderzoek veronderstelt men dat de oudste bewoning van het kustgebied plaatsvindt vanaf ongeveer 600 voor Christus. Tijdens perioden van overstromingen, die perioden waarin het kustgebied nagenoeg droog komt te liggen afwisselen, worden terpen gevormd door ophoging van de nederzettingen met kwelderzoden en mest. Op de terpen wordt gewoond, wordt het vee gestald en vindt akkerbouw plaats.

De vorming en ophoging van terpen vindt plaats tot de aanleg van een gesloten dijkensysteem langs de Wadden- en Middelseekust in de 13de eeuw voltooid is. Na deze tijd is de bewoning van het kustgebied niet meer exclusief aan terpen gebonden en worden geleidelijk ook buiten de terpen boerderijen gebouwd.

Op archeologische gronden neemt men aan dat grotere wierden waarop zich dorpen en steden hebben ontwikkeld, gevormd zijn uit een samensmelting van huiswierden.

Over het algemeen volgt verdere ophoging en in enkele gevallen samentrekking of verbinding met andere grotere of kleinere wierden.

Door deze veelsoortige incidentele ontwikkelingsvormen is een eenduidige categorisering volgens bepaalde typen moeilijk te geven. Soms benadert een wierde een van de volgende ideaaltypen: de radiaal verkavelde dan wel blokvormig verkavelde wierde, beide met een agrarische hoofdfunctie, of de langgerekte wierde met een handelsfunctie.

De nederzettingsstructuur van het Friese kustgebied kenmerkt zich door de aanwezigheid van terpdorpen. In de buurt van de kust is het aantal het grootst, landinwaarts neemt de concentratie sterk af. Poppingawier ligt op een kleine woonheuvel aan de zuidelijke rand van het verspreidingsgebied der terpen. Het gebied rondom het dorp maakt onderdeel uit van de kleigronden ten zuidoosten van de voormalige Middelsee, een binnensee die in de Middeleeuwen haar grootste omvang bereikt, maar na bedijking in de 13de eeuw geleidelijk wordt ingepolderd.

Door de vele incidentele ontwikkelingsvormen zijn terpen vaak moeilijk te dateren. Ook over de ouderdom en de bewoningscontinuïteit van de terp te Poppingawier zijn, mede omdat er nooit archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden, geen gegevens bekend. Alleen het feit dat de kleine terp in zijn geheel is opgenomen binnen het grove blokvormige verkavelingspatroon van het omringende gebied vormt wellicht een aanwijzing. Een dergelijke structuur duidt, in tegenstelling tot de veelal oudere radiaal verkavelde terpen, over het algemeen op een relatief geringe ouderdom van de nederzetting of op herverkaveling van een bestaande (verlaten) terp.

Over de concrete omvang van de dorpsbebouwing is tot het verschijnen van het oudste relevante kaartmateriaal uit het begin van de 18de eeuw nauwelijks iets bekend.

Op de kaart van Schotanus uit 1718 (fotobijlage, afb. 1) wordt Poppingawier globaal afgebeeld als een nederzetting met een ovaalvormige hoofdstructuur met daarbinnen een kerkje en enkele pandjes, terwijl direct ten zuiden en ten oosten van het dorp enkele boerderijen liggen. Het dorp is via een opvaart die langs de zuidkant van de terp wordt getekend, verbonden met het Poppingawierstermeer en de Oude Sneekervaart, een belangrijke vaarweg in de provincie Friesland. Verbindingen over land ontbreken vrijwel geheel. Door deze gunstige ligging aan genoemde vaarwegen zijn naast agrarische functies ook ambachts- en nijverheidsfuncties tot

ontwikkeling gekomen. Bekend is dat in de 18de eeuw enkele schippers, kuipers, timmerlui, schoenmakers, wevers, slagers en bakkers in het dorp gevestigd zijn.

De eerste nauwkeurige weergave van het dorp dateert van ruim een eeuw later. Op het kadastraal minuutplan uit circa 1820 (fotobijlage, afb. 2) is goed te zien dat de dorpsbebouwing sterk is geconcentreerd en dat de kern van de nederzetting slechts een oppervlakte beslaat die vergelijkbaar is met de grootte van een kavel uit het grove blokvormig verkavelde land waarbinnen de nederzettingsstructuur in zijn geheel is opgenomen. De ovale vorm die Schotanus tekent, blijkt niet als zodanig te bestaan. Wel ligt aan de noordkant van het dorp de landweg naar Rauwerd direct langs de dorpsbebouwing.

De structuur van het dorp is zeer eenvoudig. Parallel ten noorden van de opvaart, die op de kadastrale minuut niet expliciet wordt aangegeven, ligt een pad waarlangs het grootste deel van de dorpsbebouwing, die lijkt te bestaan uit kleine woonhuizen, is gesitueerd. Een in oorsprong middeleeuws kerkje ligt binnen een kleine vierkante 'kerkring' die aan de zuidkant direct aan het pad en aan de noordkant direct aan de landweg grenst. De bebouwing langs de oostzijde van de kerkring en langs een dwarspad in de oostelijke dorpsshelft vormen de enige verdichting binnen de nederzetting.

Opmerkelijk is de situering van een omvangrijke boerderij direct aan de westkant van de kerkring. Deze boerderij en drie direct ten zuiden en ten oosten van de dorpskern gelegen boerderijen, hebben mogelijk de plaats ingenomen van de oorspronkelijk exclusief aan de terpen gebonden agrarische bebouwing.

In de 19de en 20ste eeuw vinden met uitzondering van de verbetering van de doorgaande weg, binnen de kern van het dorp geen structurele veranderingen plaats. De rond het midden van de vorige eeuw op korte afstand van de bebouwing aangelegde weg vervangt het op de kadastrale minuut aangegeven pad direct ten noorden van de dorpskern. De dorpsuitbreidingen die bestaan uit enkele kleine woningen daterend van rond de eeuwwisseling en een zestal recent gebouwde vrijstaande woonhuizen, komen aan de oostkant van de dorpskern langs de verbeterde landweg naar Rauwerd tot stand. De terpafravingen die rond de eeuwwisseling in de meeste andere terpdorpen plaatsvinden, blijven in Poppingawier achterwege omdat de terp geheel bebouwd is.

De oude kerk en toren worden in 1860 vervangen door een nieuw kerkgebouw dat, in afwijking van zijn oost-west georiënteerde middel-

eeuwse voorganger, vrijwel evenwijdig aan het hoofdpad wordt gebouwd. Ook in functioneel opzicht verandert er gedurende de 19de eeuw weinig binnen het dorp. Ambachten en kleine nijverheid blijven bestaan naast agrarische functies. Met de bouw van een school, de opening van een herberg en de bouw van een doopsgezinde kerk bereikt het voorzieningenniveau rond het midden van de 19e eeuw een relatief aanzienlijke hoogte. Toch neemt als gevolg van het sterk teruglopende belang van het vervoer over water het aantal ambachten en nijverheden vanaf de eeuwwisseling sterk af. Het aantal inwoners binnen het dorp wordt geleidelijk kleiner, waardoor de school in 1934 sluit. Sinds de laatste twee decennia is deze tendens tot staan gebracht doordat het dorp een functie krijgt als woonplaats voor forensen. De recente bouw van zes woonhuizen aan de oostkant van het dorp ondersteunt deze ontwikkeling.

Een ruimtelijke verandering die voor het dorp grote gevolgen heeft, vormt de aanleg van de Harstawei ten noorden van het dorp. Een gevolg hiervan is dat het doorgaande verkeer buiten het dorp wordt omgeleid. In samenhang met deze wegaanleg wordt de verkaveling van de gronden tussen de weg en het dorp sterk gewijzigd. De tot dan kenmerkende agrarische bestemming van de kavels verdwijnt en wordt overgenomen door een deels recreatieve functie. De herinrichting tot grasvelden en de aanleg van een korte verbindingsweg tussen de Harstaweg en de dorpskern betekenen een structurele-, functionele en ruimtelijke verandering van het gebied direct ten noorden van het dorp.

Huidig ruimtelijk karakter en te beschermen waarden

De nederzetting Poppingawier bestaat uit een kleine, lage en zeer intensief bebouwde terp en enige lintbebouwing langs de weg naar Rauwerd, die aan de oostkant op de terp aansluit.

Mede omdat uitbreidingen van het dorp vrijwel achterwege zijn gebleven heeft de terp haar vrije ligging grotendeels behouden. Het voor het dorp uiterst kenmerkende contrast tussen de kleine, dichte bebouwde dorpskern en de openheid van het omringende land is hierdoor tot in de huidige tijd blijven bestaan.

Een ander opvallend kenmerk binnen de nederzetting vormt de functionele en ruimtelijke samenstelling van de bebouwing op de terp. Hierin vormen, naast de dichte rechthoekige structuur van kleinschalige woonhuizen, een aantal omvangrijke boerderijen een bijzonder aspect. In de ligging van deze

boerderijen direct naast de woonbebouwing op de terp is de oorspronkelijke functie die de terp heeft gehad als vestigingsplaats voor de agrarische bebouwing goed te herkennen. Het contrast tussen de drie vrijgelegen grootschaliger boerderijen en de sterk geconcentreerde kleinschalige woonhuizen kan worden aangemerkt als een voor Poppingawier mede beeldbepalende karakteristiek.

De structuur op de terp is zeer eenvoudig. De opzet bestaat uit een kleine vierkante nagenoeg onbebouwde 'kerkring' met langs de zuidzijde het lineaire hoofdpad de Binnenbuorren. Slechts één smal dwarspad, de Skoalsteech kan als een verdichting van het bebouwingspatroon worden aangemerkt. Alle bebouwing alsook de kerkring liggen binnen een van de Binnenbuorren afgeleide rechthoekige opzet. Ook de verlengde opvaart, die de terp aan de zuidzijde begrenst, ligt parallel aan de Binnenbuorren. Alleen de begrenzing van de terp aan de noordzijde wijkt in tegenstelling tot de oudere situatie met een lichte kromming af van de rechthoekige nederzettingsstructuur, die langs de weg duidelijk is af te lezen uit de wel binnen dit patroon gelegen rij panden aan de zuidkant van de weg. In deze afwijking is de relatief late aanleg van de huidige Buitenbuorren als onderdeel van doorgaande weg Rauwerd - Terzool duidelijk te herkennen. Een gevolg hiervan is dat tussen de weg en de woningen diepe voortuinen liggen, waarin de terphelling herkenbaar is. Binnen het nederzettingpatroon vertoont de situering van de panden langs de Binnenbuorren een aantal kenmerkende verschillen. Ten oosten van de kerkring ligt langs het pad aan beide zijde bebouwing, terwijl ten westen van de kerkring langs het pad, dat als gevolg van een verspringsing hier op veel kortere afstand van de opvaart ligt, alleen aan de noordzijde bebouwing is gesitueerd. Deze enkelzijdige situering, de zeer kleine schaal van de genoemde rij panden en de ligging van deze huizen direct tegen de boerderij ten westen van de kerkring, duiden op een latere invulling van de bebouwing binnen een dan reeds bestaand bebouwingspatroon. De verspringsing, een open ruimte die wordt begrensd door beplanting en een woning aan de zuidkant van het water vormt een ruimtelijke overgang tussen beide structuurdelen.

De bebouwing op de terp is opgebouwd uit een uit baksteen opgetrokken beganegrondlaag met een schildkap of zadeldak en dateert overwegend uit de 19de eeuw. De aaneengesloten langs een rechte rooilijn gesitueerde panden liggen of direct langs de paden of kennen stoepen met daarlangs in veel

gevallen hekwerken. De dubbelzijdig bebouwde delen van de paden kennen hierdoor een uitgesproken steenachtig karakter, in tegenstelling tot het westelijk deel van de Binnenbuorren waar tussen het pad en het water overtuintjes liggen met op de erfgronden hekwerken of beplanting. Het steenachtig karakter van een deel van de dorpskern vormt een tegenstelling met het open, grotendeels onbebouwde kerkterrein dat is ingericht als begraafplaats. Langs de zuidrand van het kerkterrein dat wordt omgeven door een hekwerk staat een rij middelhoge bomen die een scheiding vormt met de Binnenbuorren.

Ook de op ruime kavels gelegen lintbebouwing langs de weg naar Rauwerd contrasteert met de steenachtige dorpskern op de terp. Een stelpboerderij, een 19de-eeuwse dorpscafé en een tiental woonhuizen vormen aan de oostzijde van het dorp een geleidelijke overgang naar het open land. Hierbij vormt het volumineuze, twee bouwlagen met kap tellende café een ruimtelijke beëindiging van de Binnenbuorren. Ook aan de westzijde van het dorp is van een geleidelijke overgang sprake door de ligging van een met erfbeplanting omgeven boerderij aan de weg naar Terzool en enkele panden langs de opvaart.

Aan de zuidzijde van het dorp vormt de opvaart een scherp afleesbare begrenzing. De kenmerkende vrije ligging aan het open land is aan deze kant van het dorp alsmede aan de zuidoost- en zuidwestkant goed bewaard gebleven. Een verzwakking van deze vrije ligging heeft aan de noordkant plaats gevonden door de aanleg van de Harstawei. Door de herverkaveling en herinrichting van de voormalige weidegronden tussen de Buitenbuorren en de Harstawei tot deels voor recreatie bestemde grasvelden en het aanbrengen van beplanting is de kenmerkende relatie tussen de terp en de weidegronden hier voor een deel verbroken. De brede profilering van de Harstawei en de verbindingsweg met het dorp, betekenen een versnippering binnen het gebied en een barrière in de ruimtelijke beleving van het open weidelandschap vanaf de terp.

Begrenzing van het aangewezen gebied

Het gebied waarop de aanwijzing van Poppingawier als beschermd dorpsgezicht betrekking heeft, omvat de bebouwingsstructuur op de terp alsmede dat onderdeel van de lintbebouwing langs de weg naar Rauwerd dat een ruimtelijke eenheid vormt met de terpnederzetting. Vanwege de voor het dorp kenmerkende vrije ligging binnen het

aangrenzende open weidelandschap, is ook een stuk open weidegebied ten zuiden van de terp binnen de begrenzing opgenomen.

De begrenzing van het beschermde dorpsgezicht is weergegeven op de bijgevoegde kaart (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, nummer 252).

Rechtsgevolg aanwijzing

Ter effectuering van de bescherming van het aangewezen dorpsgezicht moet ingevolge artikel 37, lid 8 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening een bestemmingsplan worden ontwikkeld. De toelichting op de aanwijzing als beschermd dorpsgezicht kan daarbij wat het beschermingsbelang betreft als uitgangspunt dienen.

Doel van de aanwijzing is, de karakteristieke met de historische ontwikkeling samenhangende structuur en ruimtelijke kwaliteit van het gebied te onderkennen als zwaarwegend belang bij de verdere ontwikkelingen binnen het gebied.

De aanwijzing beoogt op die wijze een basis te geven voor een ruimtelijke ontwikkeling, die inspeelt op de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruik maakt en daarop voortbouwt.

Geraadpleegde literatuur:

Aa, A.J. van der.
Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden. dl. 8. Gorinchem, 1846.

Boeles, P.C.J.A.
Friesland tot de 11de eeuw. 2de dr. 's-Gravenhage, 1951.

Boersma, J.W. (samenstelling).
Terpen, mens en milieu. Haren, 1970.

Glazema, P.
Gewijde plaatsen in Friesland. Meppel, 1948.

Halbertsma, H.
Terpen tussen Vlie en Eems. Groningen, 1963.

Klok, R.H.J.
'Terpen zullen ons een zorg zijn'. Groningse Volksalmanak, (1974-1975) 129-167.

Rienks, K.A. en Walther, G.L.
Binnendijken en Slieperdijken yn Fryslân. Boalsert, 1954.

Colofon:

Uitgave van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

Historisch-geografisch en stedenbouwkundig onderzoek:
Ir. J. Metz, Zeist.

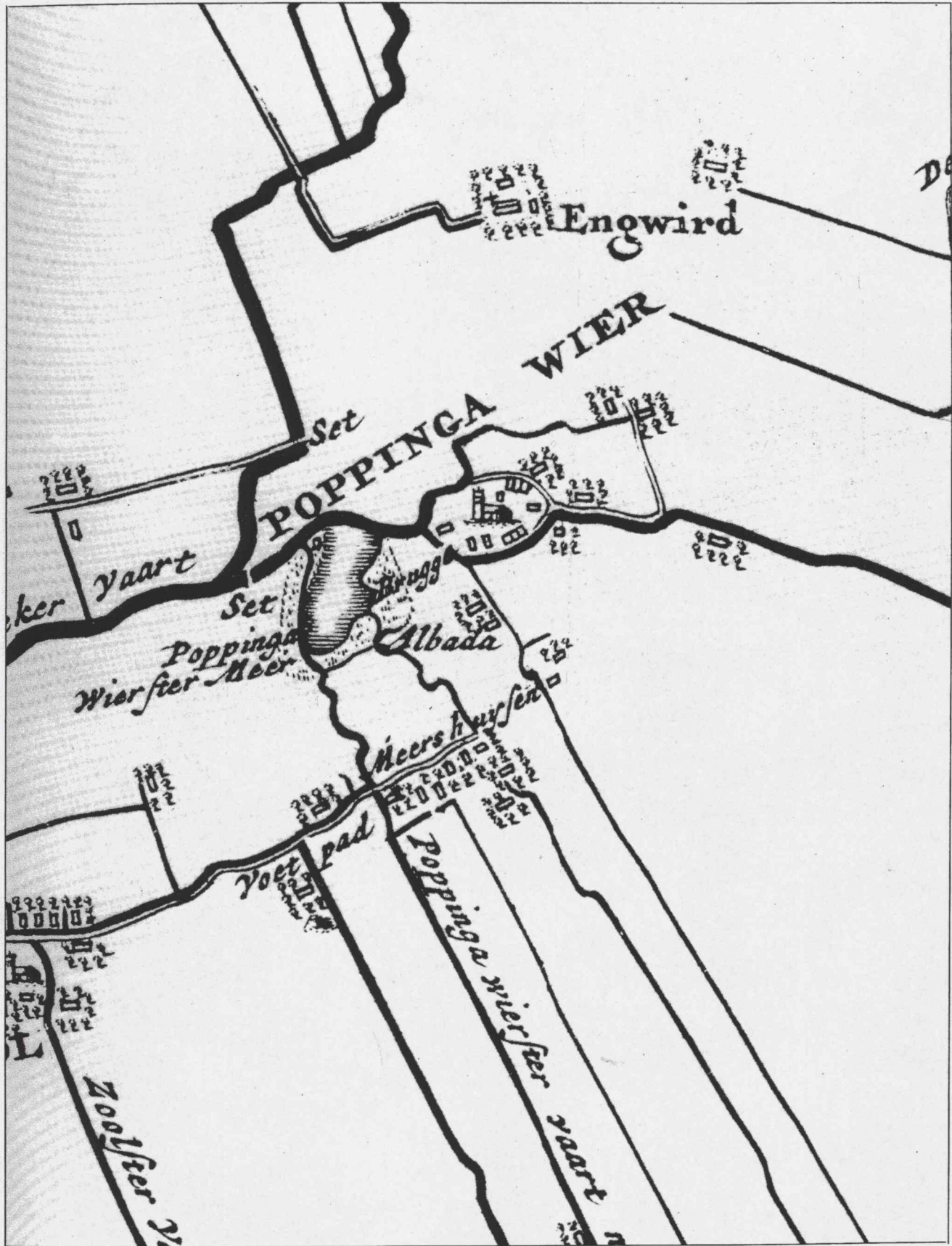
Foto's:
Dienst van het Kadaster en de Openbare Registers, Apeldoorn (afb. 2);
Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist (afb. 1, 3, 4);
Topografische Dienst, Emmen (omslag).

Kaart:
Studio Ineke van der Burg, Bilthoven.

Verkoopprijs f 10,-.
Deze publikatie is schriftelijk of telefonisch te bestellen bij het Distributiecentrum DOP
Postbus 20014
2500 EA 's-Gravenhage.
Telefoon: 070-78 98 80.
Onder vermelding van bestelnummer of ISBN 90 346 1475 1.

Druk:
Staatsdrukkerij, 's-Gravenhage.

2.110519157011

Afb. 1. B. Schotanus à Sterringa, Uitbeelding van de Heerlijkheit Friesland, 1970 (facsimile herdruk van 1718), grietenij Rauwerderhem, fragment.

Afb. 2. Kadastraal Minuutplan gemeente Rauwerderhem, circa 1820, fragment.

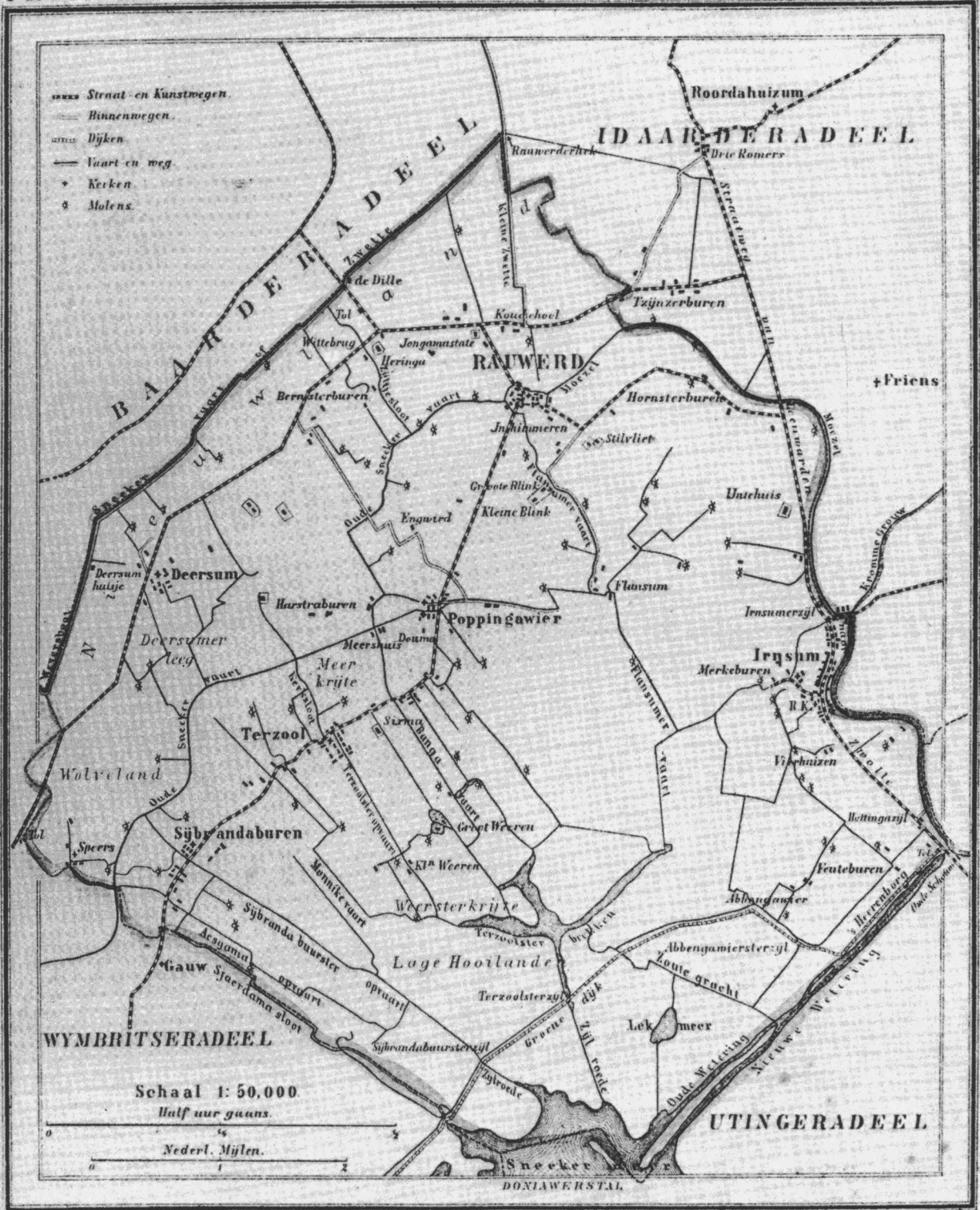

2.110519157013

Afb. 3. Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, 1973 (facsimile herdruk van 1854), blad 11, fragment.

Afb. 4. J. Kuyper, Gemeente-atlas van Nederland, 1865, provincie Friesland, gemeente Rauwerderhem.

2.110519157014

Beschermd gezicht Sandfirden

In Het Hop ligt een steiger van de Stichting Sânfurd. Deze is in het kader van het ondersteuningsbeleid kleine kernen van de provincie met subsidiegeld gerealiseerd.

4.2 De ruimtelijke structuur

Sandfirden is een concentrisch dorp temidden van een open gebied, dat aan drie zijden omsloten is door water.

De hoofdopzet is nog dezelfde als toen het dorp in de middeleeuwen werd gesticht op een hoge zandkop. Centraal op de zandopduiking ligt de kerk. Deze wordt omgeven door een ringvaart met zijslotjes, waardoor het uiterlijk van een terpdorp is ontstaan. Bij het verdiepen van de gracht is in de loop der tijd de zandheuvel nog verhoogd met de uitkomende bagger.

Grens beschermd
dorpsgezicht

Van oudsher ligt de bebouwing rond de kerk, min of meer gericht op de kerk, binnen de ringvaart. De zijslotjes verbinden bijna ieder erf met het water.

De boerderij Sandfirden nr 8 ligt wat afzijdig van de kern. Dit beeld wordt versterkt doordat de boerderij niet gericht is op de kerk. Het

pand wordt niet gerekend tot de karakteristieke bebouwing. Om deze redenen is het te beschermen dorpsgezicht beperkt tot de kerk met de vijf huizen daaromheen.

De weg door Sandfirden is ongeveer 4 meter breed. Het is een asfaltweg tot aan de boerderij nummer 9, na dit punt is de weg verhard met puin. De weg heeft aan beide zijden een grasberm. De omgang rond de kerk heeft een breedte van 2 meter, de verharding bestaat uit geeltjes. Ook langs dit pad bevinden zich aan beide zijden smalle grasbermen, aan de ene kant overlopend in de tuinen bij de woningen.

Aan de binnenkant van de ringvaart staan oude, hoge bomen, waardoor het dorp als eenheid in het open landschap geaccentueerd wordt.

De kerk met kerkhof is omgeven door een haag en bomen.

De perceelsafscheidings bestaan uit lage hagen en/of lage houten hekjes. Bij de kerk staan twee ijzeren toegangshekken.

4.3 De panden

Het te beschermen karakter van Sandfirden is het 19^e eeuwse bebouwingsbeeld. Dit beeld wordt bepaald door:

- 1 bouwlaag met kap;
- beperkte goothoogte;
- steile daken;
- gebakken materialen;
- verticale geleding van de gevel.

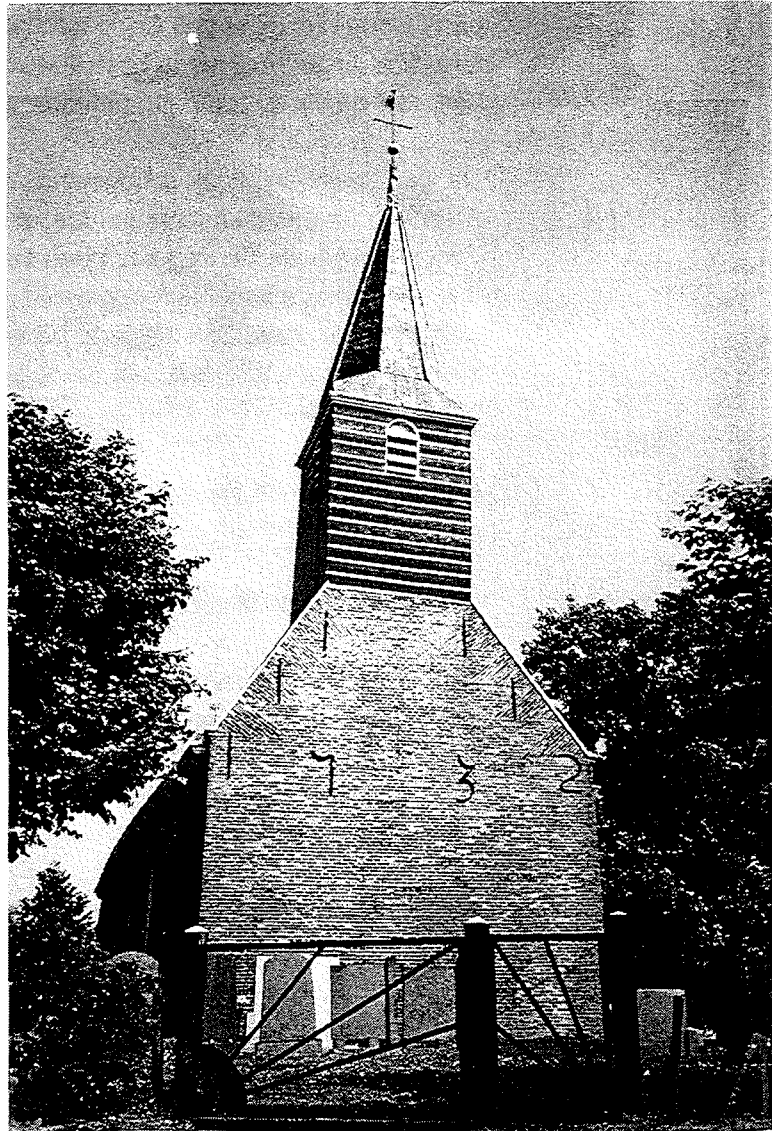
Daarnaast spelen bijgebouwen een ondergeschikte rol in het huidige beeld van Sandfirden.

Tegen dit licht kan een onderscheid worden gemaakt tussen structureel en architectonisch bepalende panden en panden die alleen structureel bepalend zijn.

Een structureel bepalend pand is een pand dat qua ligging en schaal het historische beeld van een plaats weergeeft. Als een pand tevens architectonisch bepalend is dan zijn detaillering en materiaalgebruik historisch verantwoord.

De kerk van Sandfirden is zowel structureel als architectonisch bepalend. Dit geldt ook voor het baarhuisje.

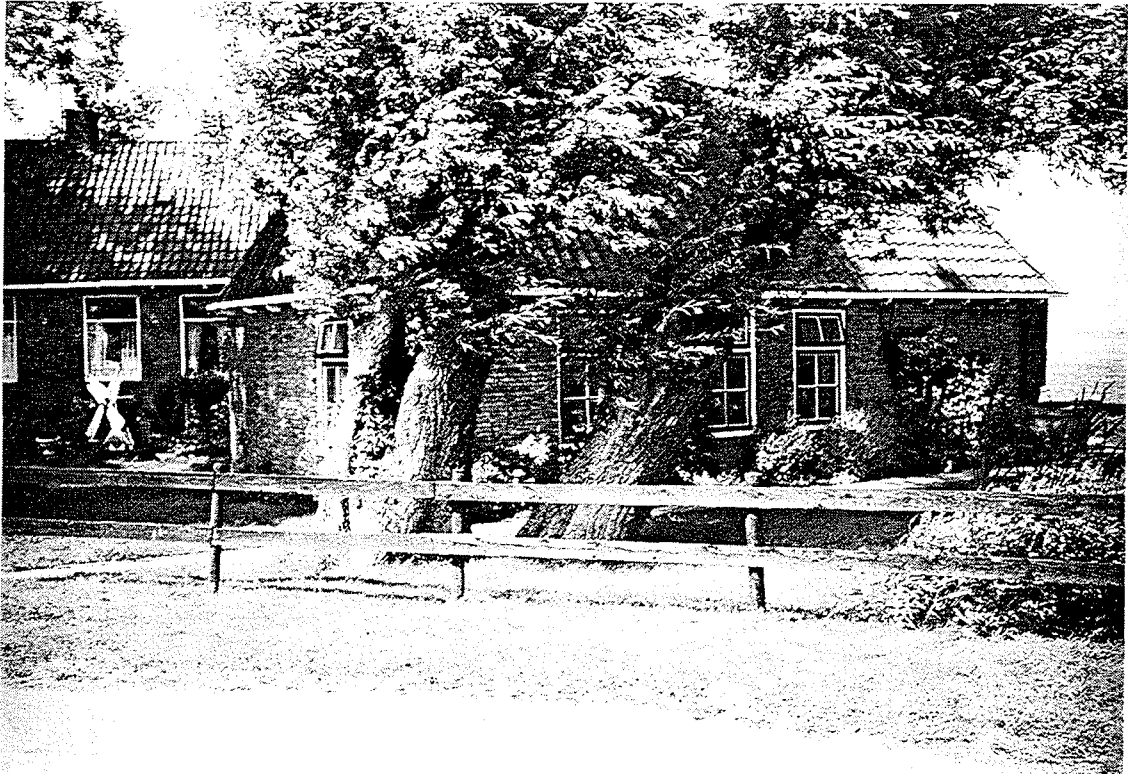

Van de 5 woningen in het dorp kunnen er 4 als architectonisch en structureel bepalend worden beschouwd. Dit zijn de panden Sandfirden nummer 1, 3, 5 en 6.

Deze panden vormen een eenheid in bouwstijl en hebben nog een oorspronkelijke detaillering en gevels met een verticale geleding. Sandfirden nummer 7 is door de ligging op een historische plek, vroeger stond er een boerderij, en gerichtheid op de kerk, structureel bepalend. Het pand is echter niet architectonisch bepalend.

A

Sandfirden nr 1

Sandfirden nr 3

A

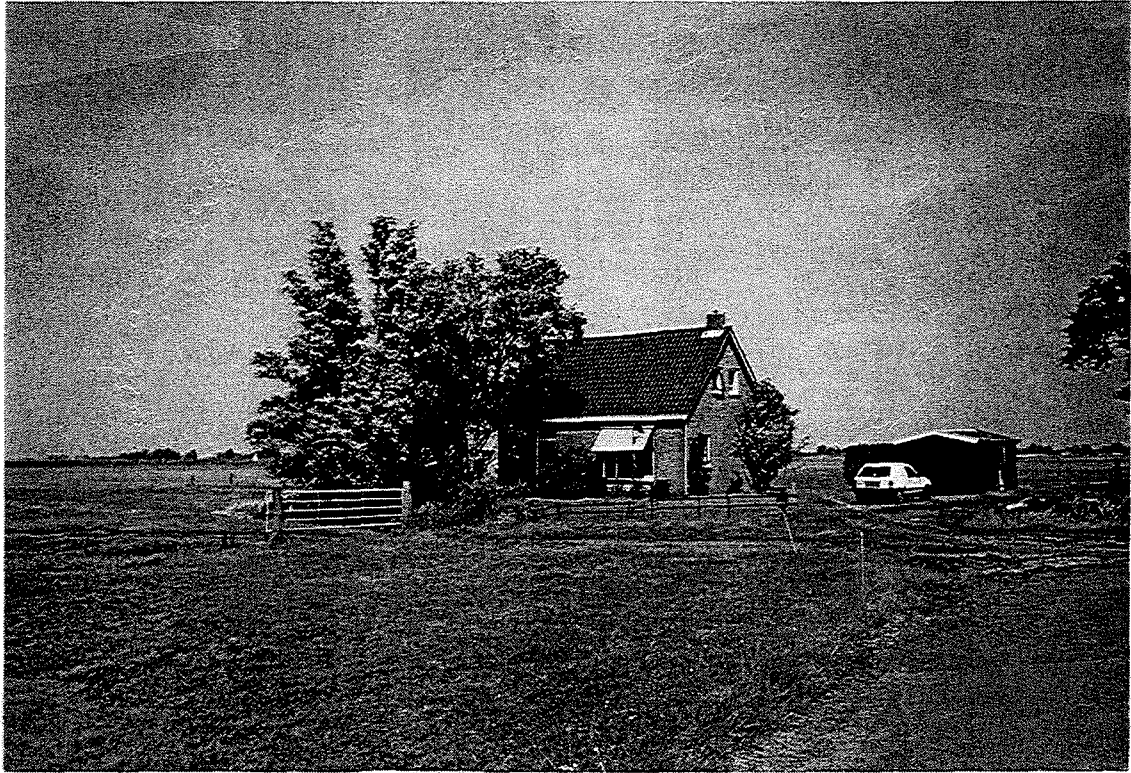

Sandfirden nr 5

Sandfirden nr 6

A

Sandfirden nr 7

7

PLANBESCHRIJVING**7.1 De functionele structuur**

De ruimte en de panden in Sandfirden zijn in eerste instantie bestemd voor het huidige gebruik. Het beleid is erop gericht het rustige woondorpje aan de doodlopende weg te handhaven.

Woondoeleinden

In dit dorpsvernieuwingplan wordt uitgegaan van het bestaande woningaantal. Daarnaast wordt de mogelijkheid geboden om binnen de bestaande bebouwing in de woonbestemming een klein bedrijfje in de sfeer van huis- of kunstnijverheid (milieucategorie 1 en 2) of voorziening toe te laten.

Deze kan bijvoorbeeld gericht zijn op recreatie en toerisme en moet passen binnen de schaal van het dorp. Vestiging is alleen toegestaan als dit geen problemen oplevert met betrekking tot hinder, ontsluiting en parkeren.

Het baarhuisje zal worden gehandhaafd en is als aparte aanduiding "baarhuisje" binnen de bestemming woondoeleinden opgenomen.

Maatschappelijke
doeleinden

Het beleid is gericht op handhaving van de kerk met de begraafplaats.

Wegverkeer

De functie van de weg Sandfirden als verbinding tussen de boerderijen in de Sandfirderpolder, het dorp met De Band en vervolgens met de weg Oudega-Idzega zal worden gehandhaafd. De omgang rond de kerk zal voor langzaam verkeer worden gehandhaafd.

Agrarische doeleinden

Het agrarisch bedrijf Sandfirden nr. 8 zal worden gehandhaafd. Het gebied ten oosten van de boerderij dat agrarisch is bestemd, mag worden gebruikt als grasland of als akkerbouwland, maar niet voor bosbouw of de aanplant van struiken. Inbegrepen is een pad naar de steiger toe.

7.2 De ruimtelijke structuur

Concentrische structuur

Het beleid ten aanzien van de ruimtelijke structuur van Sandfirden is erop gericht het concentrische karakter van het dorp te handhaven.

Globaal bestaat deze uit de hoger gelegen kerk met kerkhof, waaromheen de haag met bomen en de omgang die voor het grootste deel uit klinkers bestaat. In de cirkel daaromheen staan de woningen binnen de gracht met bomen.

De panden

Ten aanzien van de panden binnen het beschermd dorpsgezicht gelden de volgende uitgangspunten:

Structureel en architectonisch waardevolle panden

- goothoogte, bouwhoogte en dakvorm van het bestaande gebouw dienen te worden gehandhaafd;
- een verticale geleiding van de gevel is uitgangspunt;
- gebakken materialen voor gevels en dakbedekking zijn uitgangspunt.

Structureel bepalend pand

- goothoogte, bouwhoogte en dakhelling dienen in overeenstemming te zijn met het bestaande gebouw;
- gestreefd wordt naar een gevelindeling die in harmonie is met het bestaande dorpsbeeld, verticaal gerichte gevelopeningen sluiten aan bij dit beeld;
- gestreefd wordt naar een materiaalgebruik dat passend is binnen het historisch bebouwingsbeeld. Algemeen geldt dat gebakken materialen (geen witte steen) passend zijn.

Voor zover het bestaande pand niet voldoet aan het hiervoor beschreven streefbeeld, kan dit op grond van het voorliggende plan in de huidige verschijningsvorm voortbestaan. Het na te streven beeld komt aan de orde via de in het plan opgenomen nadere eisen die bij ingrijpende verbouwingsplannen of bij de vervanging van de bestaande woning een rol kunnen spelen.

Bijgebouwen

- er mogen geen bijgebouwen worden aangebouwd die de hoofdvorm van het hoofdgebouw aantasten;
- door de situering en maatvoering zullen bijgebouwen ondergeschikt moeten blijven aan de hoofdbebouwing. In het algemeen kunnen bijgebouwen achter de voorgevelrooilijn worden gesitueerd;
- afhankelijk van de situering kunnen eisen worden gesteld aan de bouwvorm en het materiaalgebruik.

Wegprofiel

Het bestaande profiel van het deel van de omgang rond de kerk dat met geeltjes is bestraat, zal worden gehandhaafd.

Met het oog op de problemen die het agrarisch verkeer in de bestaande situatie ondervindt, is de mogelijkheid opengehouden het profiel van de asfaltweg iets te verruimen. In de toekomst zal de asfaltbestrating worden vervangen door klinkerbestrating. Het karakter van de dorpsstraat komt door dit materiaalgebruik beter tot zijn recht.

Indien noodzakelijk, is het mogelijk de parkeerplaats aan de rand van het dorp iets uit te breiden aan de zuidkant van de weg.

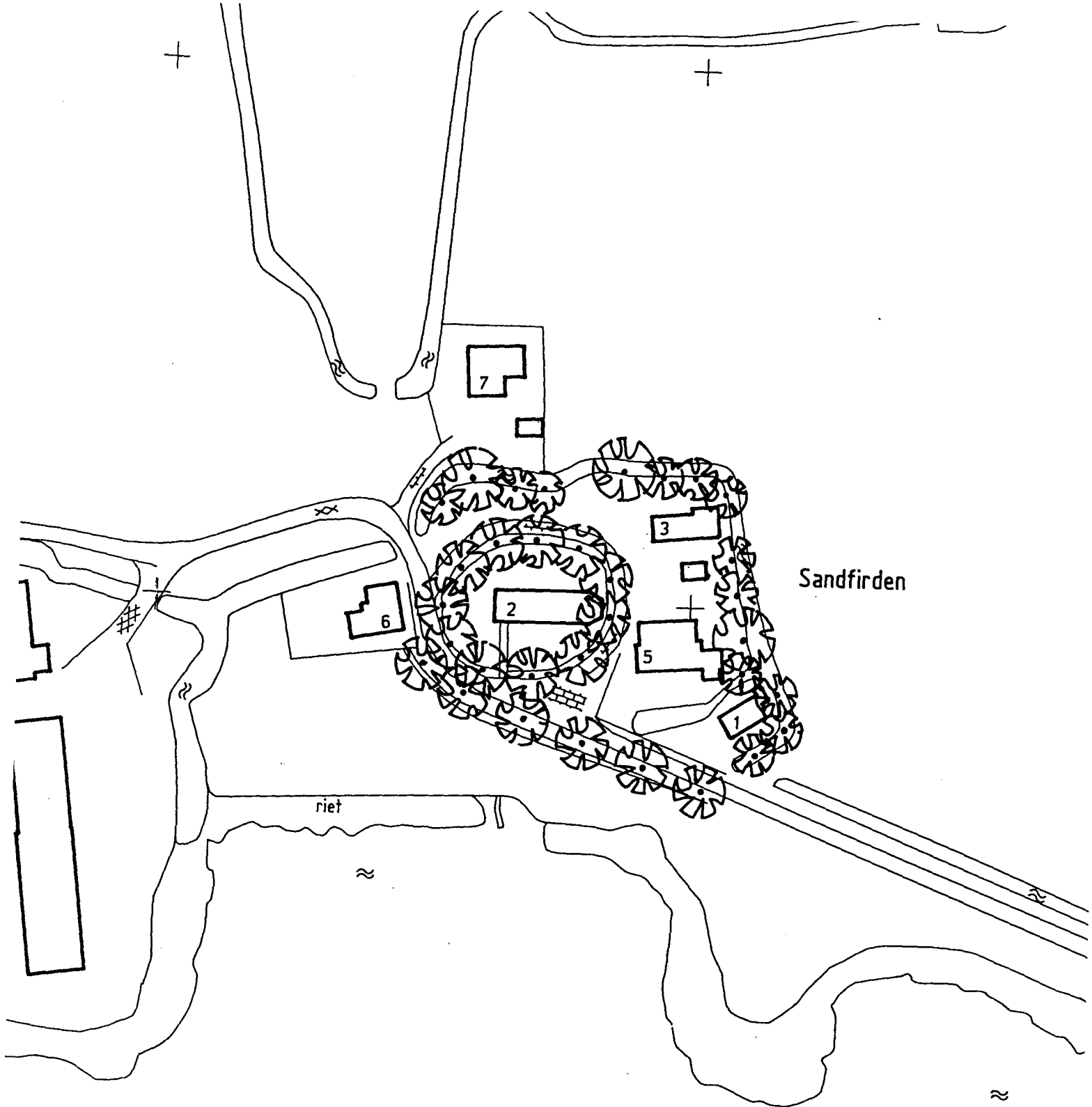
Beplanting

De beplanting, als versterking van de ruimtelijke structuur van het dorp, zal worden gehandhaafd. Het gaat om de bomen langs de ringvaart en de bomen rondom de kerk. Ook de bomen langs de weg Sandfirden zullen worden gehandhaafd (zie kaart 4).

Perceelsafscheidings dienen te passen bij het bestaande dorpsbeeld van Sandfirden. In de huidige situatie bestaan de afscheidingen uit hagen en lage hekjes.

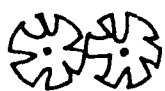
Het beleid is gericht op het handhaven van de eenvoudige, bij het dorpsbeeld passende inrichting van de openbare ruimte.

De weide, grenzend aan Het Hop zal als open ruimte worden gehandhaafd. Vanaf de twee bankjes in het dorp heeft men zicht op Het Hop. Op deze plaats is geen bebouwing en geen bosaanleg of aanplant van struiken toegestaan.

kaart 4

WAARDEVOLLE BEPLANTING

waardevolle beplanting

Beschermd gezicht Scharnegoutum

WAARDERING

In dit hoofdstuk wordt een waardering gegeven van de ruimtelijke situatie en onderhoudssituatie van Scharnegoutum. Er wordt aangegeven wat de meest kenmerkende eigenschappen zijn die voor bescherming of herstel in aanmerking komen. Hoewel dit vanuit een historische invalshoek gebeurt, is het niet per definitie zo dat de oudste bekende situatie (in dit geval de minuutkaart uit 1832) het enige gewaardeerde is. Het gaat om een groeiproces, waarbij van belang is dat het ene ontwikkelingsstadium aansluit op het andere en daarmee een geheel gaat vormen. Zo werd in het voorgaande al opgemerkt dat de streekbebouwing langs de Trekvaart, hoewel na 1850 ontstaan, een tweede hoofdelement is in de dorpsstructuur.

Bij de waardering van de ruimtelijke situatie wordt ingegaan op:

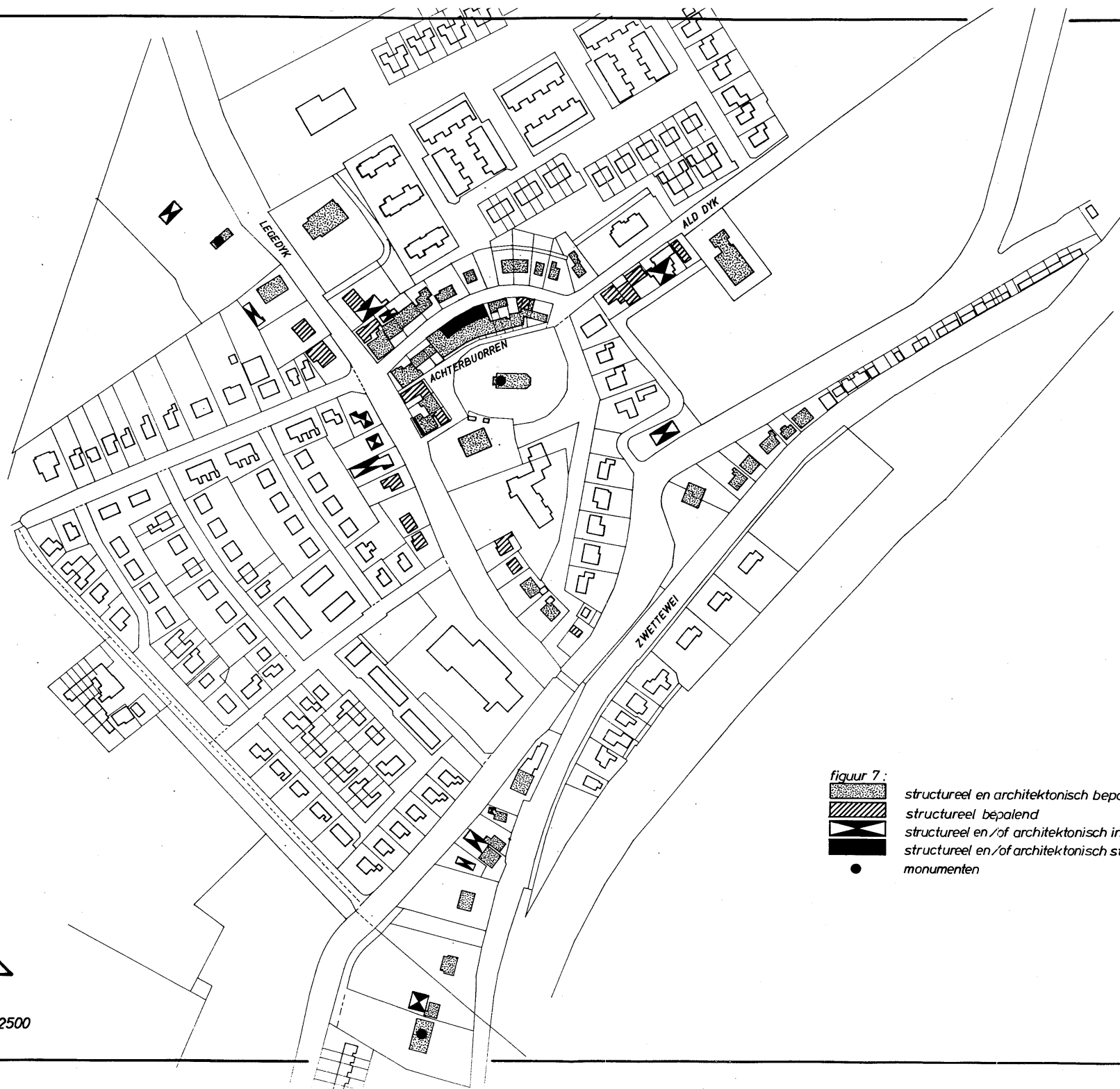
- de bebouwing;
- en op niet-bebouwing.

7.1.

De bebouwing

In figuur 7 is aangegeven welke bebouwing bepalend is voor Scharnegoutum. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen:

- structureel bepalend; dat wil zeggen qua ligging en schaal
- architectonisch bepalend; dat wil zeggen qua detaillering en materiaalgebruik.

figuur 7:

 structureel en architektonisch bepalend
 structureel bepalend
 structureel en/of architektonisch indifferent
 structureel en/of architektonisch storend
 monumenten

schaal 1:2500

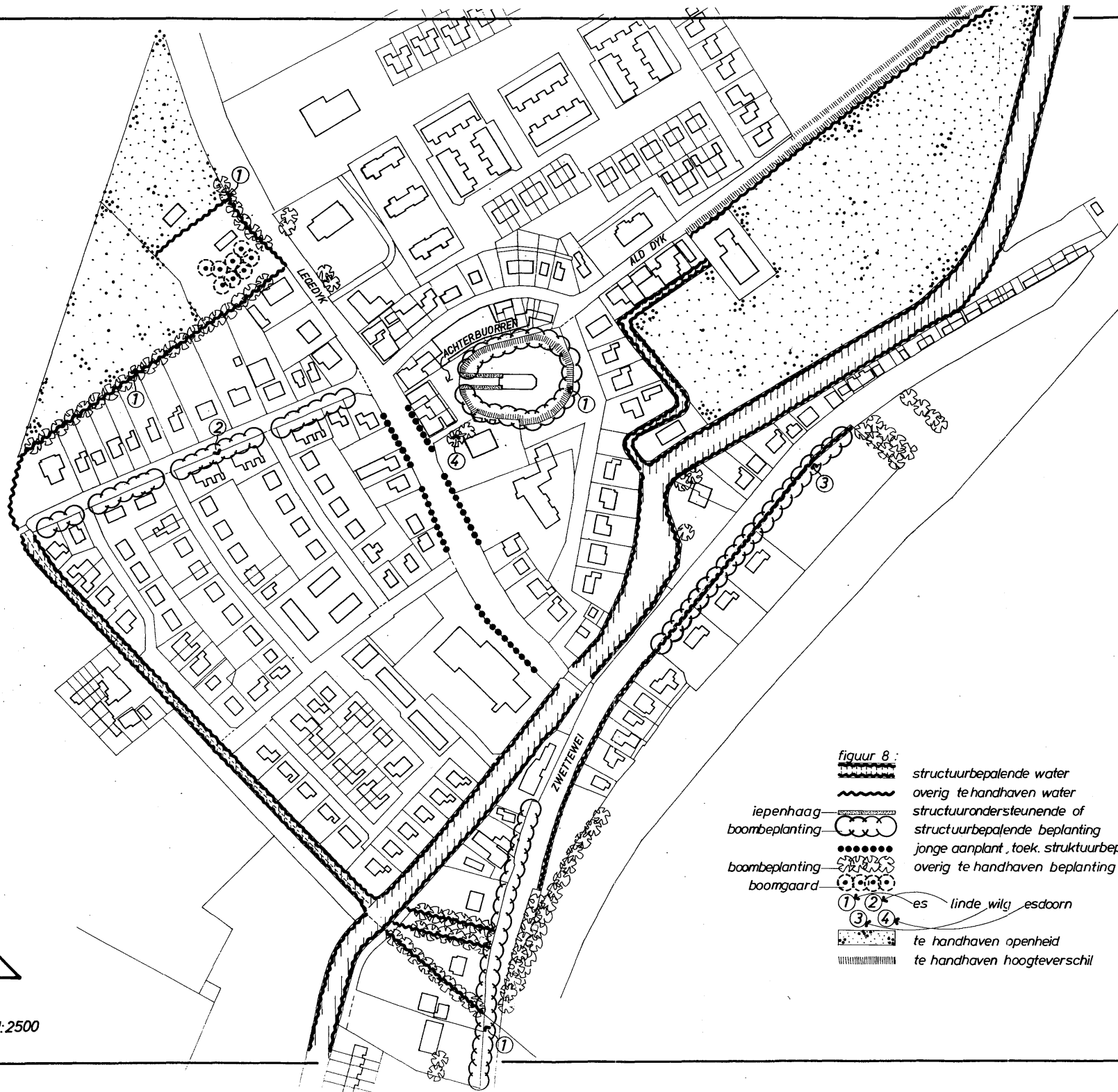
7.2. Niet-bebouwingselementen (figuur 8)

Naast het beloop van de wegen zijn van de niet-bebouwingselementen het water, de terp, de beplanting en de open ruimte van belang.

Bij beplanting is onderscheid gemaakt tussen structuurbepalende of -ondersteunende beplanting en overig te handhaven beplanting.

Structuurbepalend of -ondersteunend zijn die beplantingen die van enige omvang zijn en samengaan met andere structuurbepalende elementen zoals het historische beloop van de wegen of de terp. De jonge aanplant van linden langs de Legedyk kan in de toekomst structuurbepalend zijn maar speelt in z'n huidige omvang nog een geringe rol.

Naast het stimuleren van het onderhoud van met name de structureel en architectonisch bepalende panden kan de gemeente het historische dorpsbeeld versterken door de inrichting van de straat (straatprofiel, bestrating, straatmeubilair) en de toepassing van beplanting. Vooral waar in de beschrijving knelpunten zijn gesignaleerd (het profiel van Legedyk en Zwettewei en de overgang tussen deze twee straten) zouden de laatstgenoemde middelen een belangrijke rol kunnen spelen.

figuur 8 :

- structuurbepalende water
- overig te handhaven water
- structuurondersteunende of
- structuurbepalende beplanting
- jonge aanplant, toek. structuurbepalend
- overig te handhaven beplanting
- boomgaard
- ① es
- ② linde
- ③ wilg
- ④ esdoorn
- te handhaven openheid
- te handhaven hoogteverschil

schaal 1:2500

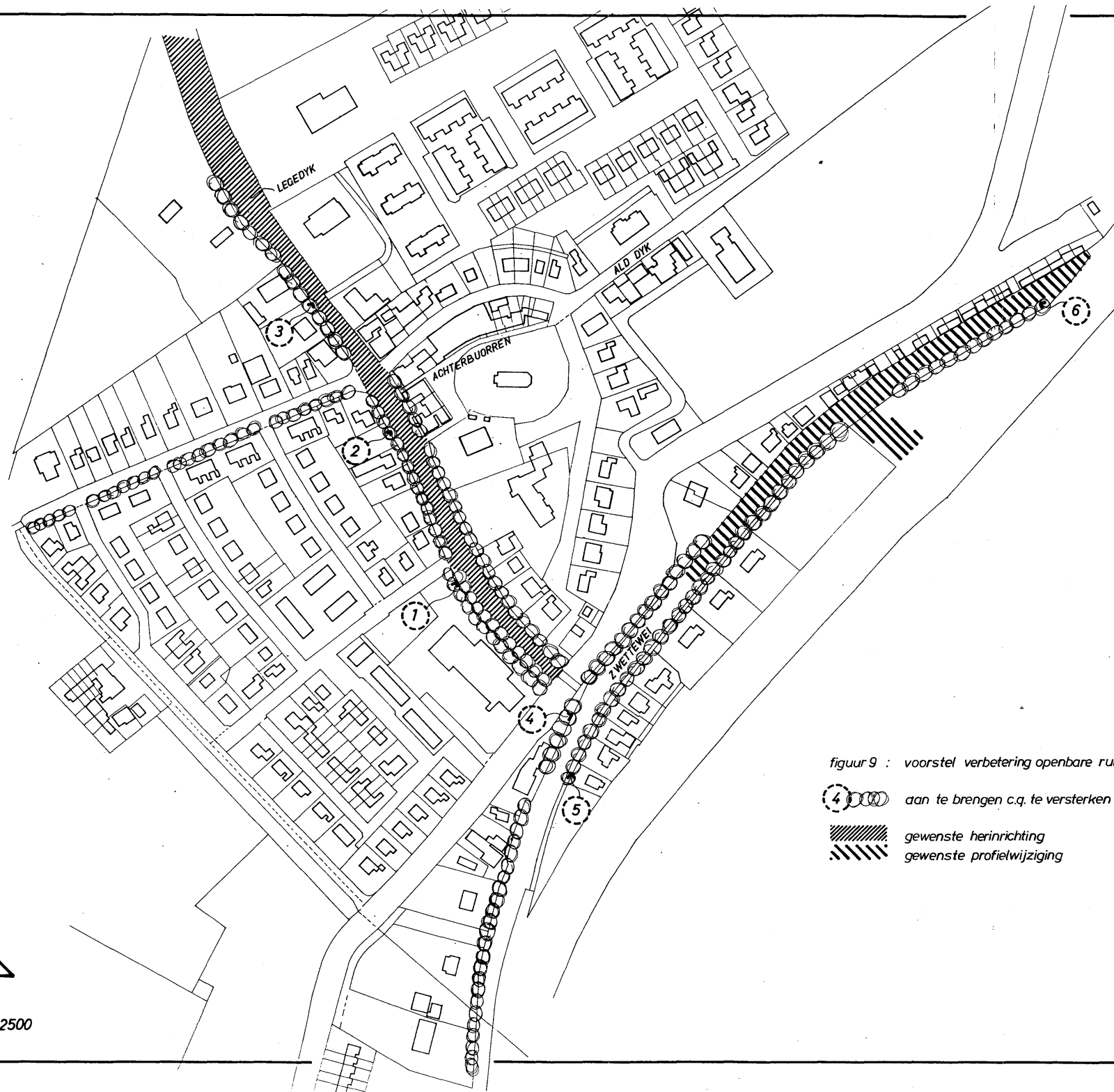
Een voorstel voor verbetering van de beplantingsstructuur is in hoofdlijnen aangegeven op figuur 9. Het profiel van de Legedyk zou versmald moeten worden. De breedte van de autoweg zou verkleind kunnen worden van 8 tot 6 meter.

Dit zou ten goede kunnen komen van de strook waarin linden zijn geplant (figuur 9 nr. 1 en 2). De lindenbeplanting zou zo min mogelijk doorbroken moeten worden, ook niet ten behoeve van de parallelweg (nr 2). Het verkeer kan ook op de kruispunten op deze wegen komen. Voor het bedrijfsgebouw van Leystra zou de laanbeplanting verdubbeld kunnen worden om de entree bij de brug te markeren en dit grootschalige gebouw minder dominant te laten zijn. De huidige beplanting staat hier teruggeschoven ten opzichte van de brug. Het één en ander zal meer eenheid geven aan de laanbeplanting van de Legedyk. Na de kruising met de Ald Dyk wordt voorgesteld eenzijdig es te planten in aansluiting op het bestaande stuk voor Legedyk nr. 10 (nr. 3).

Ook bij de Zwettewei wordt een versteviging van de beplanting voorgesteld vanaf de oude herberg (nr. 4 en 5) zou tweezijdig wilgen kunnen worden geplant ter wille van de eenheid met het bestaande stuk beplanting voor Zwettewei 3 t/m 7. Ook zou gekozen kunnen worden voor geleidelijke vervanging door es, dit in aansluiting op de beplanting voor Zwettewei 54 t/m 66. Uit oogpunt van het karakter van de boomsoort ten opzichte van de sfeer van de straat heeft dit de voorkeur.

figuur 9 : voorstel verbetering openbare ruimten

-
 aan te brengen c.q. te versterken beplanting
-
 gewenste herinrichting
-
 gewenste profielwijziging

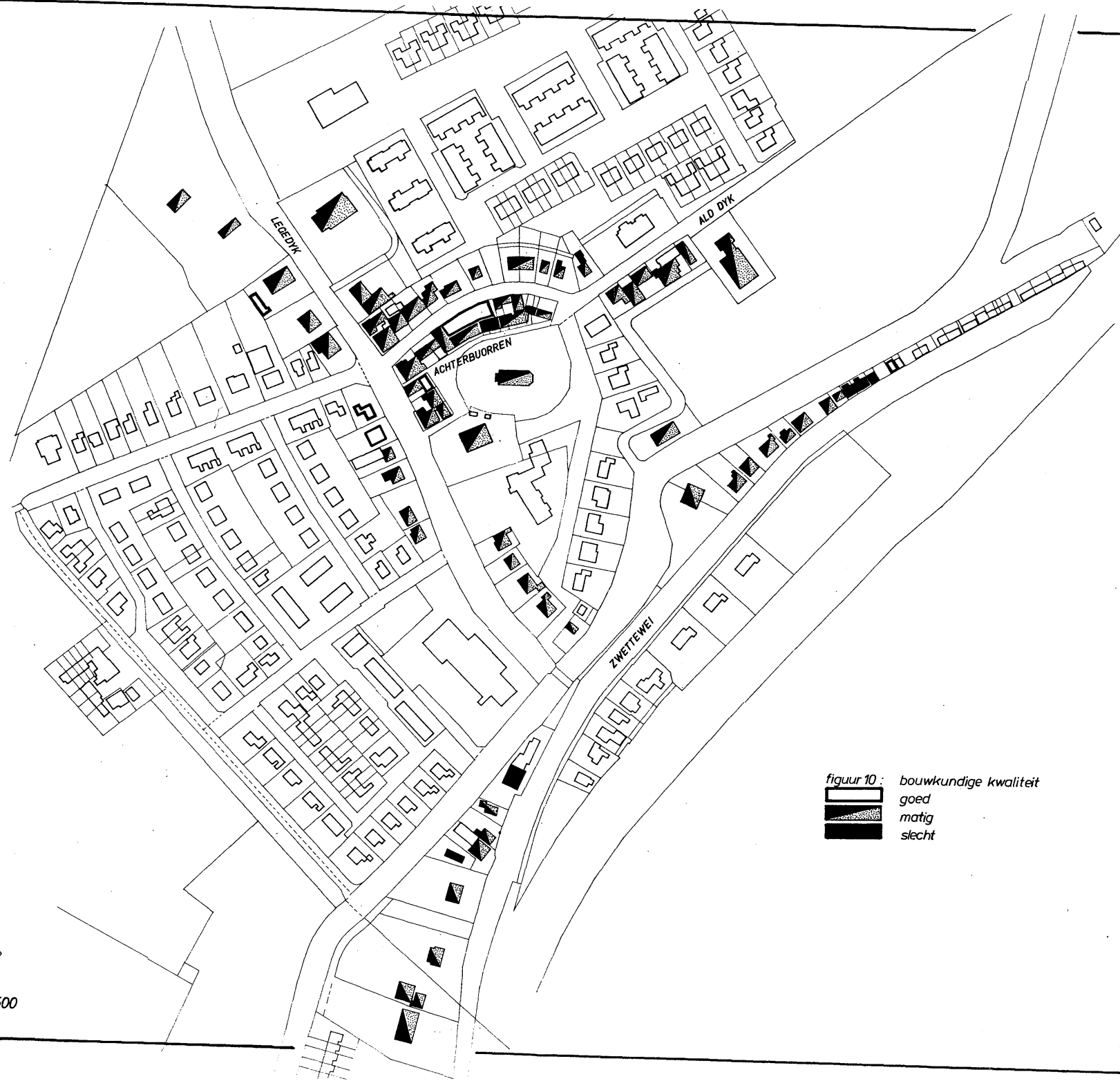
schaal 1:2500

De beplanting zou doorgezet kunnen worden in het meest noordelijke deel van de Zwettewei. De eenheid met de rest van de Zwettewei zou daardoor versterkt kunnen worden. Door de brede aansluiting van de Zwettewei met de nieuwe verkeersweg is deze oude relatie enigszins verbroken. Terwijl de beplanting hier wordt doorgezet ter ondersteuning van de historisch-ruimtelijke samenhang zal in de bestrating duidelijk gemaakt moeten worden dat de doorgaande route afbuigt en het noordelijk deel van de Zwettewei een doodlopende woonstraat is. Het wegprofiel kan in dit noordelijke deel versmald worden waarbij de vrijkomende grond bij de kleine woningen getrokken zou kunnen worden.

Tot slot zou middels beplanting een passende afsluiting van de Zwettewei gezocht kunnen worden (nr. 6).

7.3. Onderhoudssituatie

Figuur 10 geeft de bouwkundige kwaliteit van de bebouwing weer. De beeldbepalende panden blijken voor het overgrote deel een redelijke staat van onderhoud te hebben. Enkele panden hebben een slechte bouwkundige kwaliteit. Dit zijn met name twee panden aan de Achterbuorren en twee aan de Zwettewei.

figuur 10 : bouwkundige kwaliteit
goed
matig
slecht

schaal 1:2500

Gemeentelijk gezicht IJlst

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN EX ARTIKEL 20
VAN DE MONUMENTENWET

IJLST (DRIJLST), gemeente Wymbritseradeel

Toelichting op het besluit tot aanwijzing
van IJlst, gemeente Wymbritseradeel,
tot beschermd stadsgezicht.

Het beschermde stadsgezicht omvat het op bijgevoegde kaart
(Rijksdienst voor de Monumentenzorg, tekening nr. 037)
door een stippellijn omgrensde gebied.

RDMZ, januari 1985.

INLEIDING

IJlst, gelegen in het merengebied op enkele kilometers ten zuid-westen van Sneek, is één van de kleinere Friese steden. Ontstaan in de Middeleeuwen bij een knooppunt van waterlopen heeft de nezerzetting zich langs de oevers van Ee, Geeuw en Wijnerts verdicht en uitgebreid tot een karakteristieke Friese waterstad. De verbondenheid met het water die voor vorm en functie zo bepalend is geweest komt ook thans in structuur en ruimtelijk beeld nog sterk tot uitdrukking. De herkenbaarheid van de historische ontwikkeling alsmede de huidige belevingswaarde van oud-IJlst motiveren de aanwijzing van de kom van IJlst als beschermd stadsgezicht.

ONTSTAAN EN ONTWIKKELING

Evenals het naburige Sneek bevindt IJlst zich in het grensgebied tussen de massieve kleilanden van de voormalige Middellzee en de laagvenen van zuid-oost Friesland. In dit gebied, ten zuiden van de terpen van Westergo, is een bewoning van enige omvang eerst mogelijk na de bedijking van Zuider- en Middellzee, waarmee in de 10e eeuw na Chr. een begin wordt gemaakt. Voor het ontstaan van IJlst is bepalend geweest de aanwezigheid van een tweetal waterlopen, de Wijnerts ten noord-westen en de Geeuw ten noord-oosten, die de verbinding vormen tussen de Middellzee met het latere Bolsward en Sneek, en de Zuiderzee. Waar deze waterlopen bijeenkomen en in zuidelijke richting de Suder-Ee of "IJ-leke" vormen ontstaat in de 11e eeuw de boeren- en handelsnederzetting IJlst.

De middeleeuwse bebouwing vindt plaats op nog steeds herkenbare lage wallen van klei vermengd met veen langs de beide oevers van de Ee. Achter deze oeverbebouwing verrijst, aan het zuidoostelijk eind, in de 13e eeuw en kerspelkerk, gewijd aan Sint Mauritius. Bij deze kerk, die eveneens op een verhoging van klei rust zal in 1339 een klooster van de Karmeliter orde worden gesticht.

Hoewel de economische basis van het vroege IJlst vooral zal hebben gelegen in de veeteelt, staat wel vast dat zich al spoedig een handelsfunctie heeft ontwikkeld. Bepalend daarvoor is de gunstige ligging aan het water van de Ee, die IJlst maakt tot een geschikte markt- en overslagplaats voor regionale producten als kaas, boter, vlees, huiden, vis en zout.

Bestuurlijk vormt de nederzetting met de aangrenzende grietenij al vroeg een eenheid, bestuurd door een "Ee-heer", een hoofdelling die tevens optreedt als rechter en grondheer.

In de tweede helft van de 13e eeuw, volgens overlevering in 1268, krijgt IJlst stadsrechten.

Aangenomen wordt dat uit deze periode de vestiging dateert van de Ee-heer, een lid van de Harinxma-familie, binnen de stad in de "Ylo-stein", een stins (stenen woonhuis) gelegen aan de Ee, tegenover de kerk.

Deze stins en de zware kerktoren vormen de enige versterkingen in het stadje dat voor zijn verdediging vooral is aangewezen op zijn ontoegankelijke ligging. Slechts de "Dijgrachten", achtergrachten voor afwatering en ontsluiting, die worden aangelegd evenwijdig aan de Ee aan weerszijden van de oeverbebouwing, bieden enige bescherming. Het gevolg is dat de stad periodiek ernstig te lijden krijgt van de twisten tussen Schieringers en Vetkopers, waarbij tenminste één keer, in 1495, de Ylo-stins wordt ingenomen door de Vetkoper-troepen.

Desondanks beleeft IJlst in de 14e en 15e eeuw een periode van bloei. De inwoners drijven handel met de Friese, Duitse en Scandinavische steden en bevaren IJssel en Rijn tot in Keulen. Uit deze tijd dateert de opkomst van de houthandel, de houtbewerking en de scheepsbouw, die nog steeds wordt gesymboliseerd door de middeleeuwse kogge in het gemeentewapen. De ontwikkeling van de handel komt voorts tot uitdrukking in het houden van markten en de aanwezigheid (ca. 1450) van een boterwaag bij de huidige kerkebrug.

De plattegrond van Jacob van Deventer (1560) toont een nederzettingsstructuur gevormd door gesloten lintbebouwingen aan weerszijden van de Ee, zich uitstrekkend van de Zijl, waar Geeuw en Wijmerts samenkomen tot het huidig Zuideinde en verbonden door een drietal bruggen. De achter-terreinen, begrensd door de Dijgrachten, zijn onbebouwd met uitzondering van het zuidoostelijk einde waar zich de kerk- en kloostergebouwen bevinden. De enige toegang over land is een wegverbinding naar de enkele kilometers noordwestelijker gelegen Hemdijk, een polderdijk ten zuiden van de inmiddels drooggevallen Middelsee. Deze landweg bereikt de stad langs de noordelijke oever van de Wijmerts, de tegenwoordige Zevenpelsen, en de Zijl-brug.

Inmiddels heeft IJlst aan het einde van de Middeleeuwen zijn positie als markt- en handelsplaats en als verkeersknooppunt verloren ten gunste van het opkomende Sneek. De oorzaak daarvan ligt vrijwel zeker in het zich verleggen van de belangrijke waterverbindingen als gevolg van het droogvallen van de Middelsee en de aanleg van een nieuwe westelijker gelegen vaarweg, de wijde Wijmerts.

Ondanks dat handhaaft de stad zich als centrum van houtbewerking en scheepsbouw.

Op de 17e-eeuwse kaarten van Nicolaas Geelkerken (1615), Johannes Blaeu (1649) en Christiaan Schotanus (1664, een bewerking van Blaeu) is te zien dat deze nijverheid zich ontwikkelt langs de oevers van de Wijmerts, de tegenwoordige Vaart, ten westen van de Zijl.

Afgebeeld staan, aan de Zuidkant binnen een inmiddels doorgetrokken Dij-gracht, verschillende werven en zagerijen met een drietal molens en enkele woonhuizen. Rond 1660 blijkt één van de molens te hebben plaatsgemaakt voor een ruimere toegang over land, die dan komt te liggen bij de huidige Stadslaan.

De plattegronden geven verder een afbeelding van de Ylostins, een tweetal woongebouwen met vierkante toren, omgeven door verdedigingsmuren. Niet aangegeven zijn de woonhuizen van enkele andere aanzienlijke families, als de Hettingastins en de Galamastins die zich aan weerszijden van de huidige kerkebrug bevonden zouden hebben. Wel afgebeeld is aan het huidige Uilenburg de Rispens-state, woonhuis van de IJlster gedeputeerde Schelto van Rispens, die rond 1650 tevens burgemeester van de stad was. Voorts dateren uit deze tijd een stadhuis met toren, gelegen bij de Kerkebrug (afgebroken in 1736) en het woonhuis "de Messingklopper" (1669) aan de Eegracht. De gebouwen van het Karmeliterklooster op het huidige Cloosterkampje blijken, na de verwoesting door een Geuzenbende in 1572, geheel te zijn verdwenen; slechts resteert de driebeukige romano-gotische kerk en haar zware toren met zadeldak.

De stagnatie in handel en scheepvaart in de 18e eeuw doen de vraag naar de Friese kofschepen afnemen waardoor de positie van de IJlster werven langzaam verslechtert. De uitleg van de stad, die dan omstreeks 1.000 inwoners telt komt als gevolg daarvan geleidelijk tot stilstand. Prenten daterend van rond 1790 tonen een afgenomen bedrijvigheid langs de Ee, waar de voormalige kaden een functie als bleek of overtuin hebben gekregen. Mogelijk wijzen de herbouw van het stadhuis (1770) en de stichting van een veemarkt, de stads-koemarkt (1783) op enig economisch herstel aan het einde van deze eeuw. De Franse tijd waarin de overzeese handel en scheepvaart geheel komen stil te liggen, maakt daaraan in elk geval een einde.

De kadastrale minute (ca. 1830) toont dan ook een ruimtelijk beeld dat weinig afwijkt van de 17e-eeuwse plattegronden; het meest opvallend is wel het verdwijnen van de kerk, die in 1824 is afgebroken. In de jaren 1830-1834 zal op het terrein van de koemarkt tegenover de huidige kerkebrug een nieuwe Hervormde Kerk tot stand komen. Verder blijkt de bebouwing enige uitbreiding te hebben ondergaan aan weerszijden van de Geeuw, noordoostelijk van de Zijl.

De mond van de oostelijke Dij-gracht is daarvoor in noordelijke richting verlegd, terwijl de Geeuw een versmalling heeft ondergaan. Ook langs de Ee blijven overtuinen en bleken te zijn uitgebreid ten koste van het vaarwater, wat erop wijst dat de oude nederzetting definitief haar betekenis voor de scheepvaart heeft verloren.

In de 19e eeuw leeft de scheepsbouw nog éénmaal op als na 1850 de terp-afgravingen in de klei-streek beginnen.

De uitbreiding van de binnenschipperij die daarvan het gevolg is doet de vraag naar vletten en pramen toenemen ten voordele van de IJlster werven en "bootje-makerijen".

Een tweede economische impuls vormt de ontwikkeling van een schaatsen-, gereedschaps- en windmotorenindustrie voortkomend uit al langer bestaande huisnijverheid. Zo vestigt zich in 1865 het bedrijf van Jentje Nooitgedagt aan het noordelijk eind van de Ee, tegenover de ingang van de stad. De houtzaagmolens langs Geeuw en Wijmerds, waarvan er in 1860 nog 3 in gebruik zijn verdwijnen echter geleidelijk uit het stadsbeeld. Slechts "De Rat" bij de wijde Geeuw, overigens geen authentieke IJlster molen, herinnert nu nog aan de oude houtzagerijen.

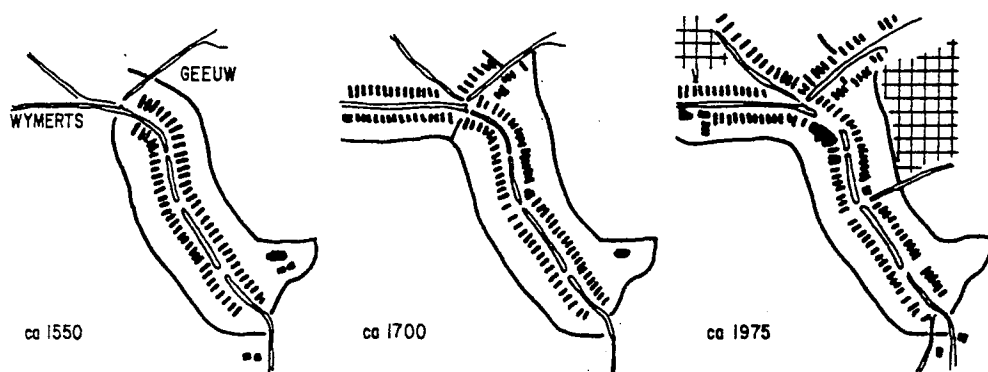
Uit deze periode dateren verder de hervormde school, gebouwd in 1878 op de plaats van de in 1832 afgebroken waag, de Doopsgezinde kerk (1857) en een nieuwe, voorlopig laatste, herbouw van het stadhuis (1859). In 1885 komt, met de aanleg van de spoorlijn Sneek-Staveren het station gereed, waarnaar de noordelijke invalsweg tijdelijk Stationslaan zal heten. Het gebouw doet echter maar beperkte tijd dienst. In 1937 wordt het voorlopig, in 1941 definitief gesloten waarna in 1954 afbraak zal volgen.

Het verdwijnen van de molens langs Geeuw en Wijmerds en de verplaatsing naar buiten van de houtbewerkings- en scheepsbouwindustrie maken een geleidelijke verdichting van de noordelijke woonbebouwing mogelijk die onder andere tot uitdrukking komt in de bouw van het complex "De Kazerne", een 18-tal arbeiderswoningen aan het tegenwoordige Uilenburg (ca. 1900). Belangrijke wijzigingen in het ruimtelijk beeld zullen eerst in de na-oorlogse jaren ontstaan. Het aantal toegangen tot de oude kern wordt voor het eerst aanzienlijk uitgebreid door de aanleg van de Huizingastraat (1955, Zevenpelsen), de Sudergoweg (1968, Galamagracht) en een verbinding naar de Ruiterspolder ten zuidwesten (1975, Eegracht), terwijl een toegang tot de noordelijke Galamagracht in voorbereiding is. De na-oorlogse uitleg van de stad in noordelijke en oostelijke richting, waarvoor deze verbindingen worden aangelegd, is verder aanleiding voor een concentratie van winkel- en overige centrumvoorzieningen rond het noordelijk einde van de Ee.

Hier bevindt zich ook de "overkluizing", een 60 meter brede oeververbinding, aangebracht in 1950 om ruimte te scheppen voor de inmiddels sterk uitgebreide gereedschapsindustrie.

Samenvattend blijkt de ontwikkelingsgeschiedenis van IJlst vooral te worden gekenmerkt door de geleidelijke uitleg van de nederzetting langs het water in noordelijke richting, waarbij zich de centra van bedrijvigheid en bestuur hebben mee-verplaatst. Ingrijpende structurele wijzigingen zijn in dit proces achterwege gebleven, zoals blijkt uit onderstaande schematische weergave:

HUIDIG RUIMTELIJK KARAKTER

In het huidig ruimtelijk beeld van de stad is dit historisch ontwikkelingsproces nog sterk herkenbaar. Karakteristiek voor IJlst is met name het gebied rond de Ee, waar het ontstaan ligt van de nederzetting. Hier bevindt zich het smalle vaarwater met een enkele waterstoep, omzoomd door hellende bleken en tuinen, waarachter aan weerszijden een straatje ligt met een gesloten bebouwing van hoofdzakelijk woonhuizen.

De beschoeiingen, oeverstroken, straten en bebouwingswanden volgen elk op eigen wijze het krommende verloop van het water waardoor een afwisselend en boeiend ruimtelijk beeld ontstaat, dat wordt ondersteund door een gedetailleerde inrichting van de openbare ruimte. Belangrijke elementen daarin zijn de geschoren heggen en eenvoudige houten hekwerken die de overtuinen van elkaar en van de straat scheiden.

De functie van de tuinen varieert, afhankelijk van de gebruikseisen van de tegenwoordige bewoners. Er zijn bleken en wasdrogerijen, siertuinen, aanlegplaatsen, moestuinen en parkeerterreintjes, waarbij het ontstane evenwicht tussen allerlei gebruiksmogelijkheden een belangrijke kwaliteit vormt.

De begrenzing van de tuinen en de straat wordt tevens aangegeven door een doorlopende rij linden die hier al in de 17e eeuw een plaats heeft gehad. De bestrating van de rijstrook is aan beide zijden opgenomen in een rabatwerk dat aan één kant aansluit op de stoepen voor de woningen.

De bebouwing bestaat in hoofdzaak uit 18e- en 19e-eeuwse woonhuizen met één bouwlaag, afgedekt door een zadel- of schilddak.

De breedte van de panden varieert overwegend van 5 tot 8 meter, terwijl de gevels gekenmerkt worden door een verticale indeling. De verscheidenheid van dakvormen, die overigens meestal hun nokrichting loodrecht op de voorgevelrooilijn hebben, leidt tot een afwisseling van top- en lijstgevels met verspringende goot- en nokhoogten.

De voorgevels zijn overwegend opgetrokken uit een rode gebakken steen, terwijl in zij- en achtergevels veel gele baksteen voorkomt. Enkele panden die in het verleden, vaak om redenen van constructieve aard, zijn voorzien van een pleisterlaag, zorgen voor een historisch begrijpelijke afwisseling in dit beeld.

Op de daken bevinden zich vooral rode pannen, met uitzondering van sommige eindschilden die een blauwe afdekking hebben. Waar dakkapellen voorkomen zijn deze direct op goten en lijsten geplaatst.

De achterterreinen hebben, hoewel er hier en daar uitbreidingen en bergplaatsen zijn opgetrokken, in meerderheid hun open karakter behouden. De lange smalle kavels worden in beslag genomen door flinke boompertijen, afgewisseld met sier- en moestuinen en plaatselijk een boerderij-erf met hooimijt. Hier en daar zijn de oude paden naar een "houtje" of "zet" over de Dij-grachten nog goed herkenbaar. Langs deze paden zijn enkele woonbebouwingen ontstaan die het open totaalbeeld verzwakken; datzelfde geldt voor een tweetal schoolgebouwen langs de westelijke Dij-gracht.

Het bovenbeschreven gebied, met de straten Galamagracht en Eegracht aan weerszijden van het water, vindt aan de zuidkant zijn beëindiging bij de samenvloeiing van de Dij-grachten en de Ee, met de sathen "de Hâlover" en "Stadzicht". De overgang van het besloten stadsbeeld naar het ruime weidelandschap levert hier een verrassend contrast op, dat echter enigszins wordt verzwakt door de in 1975 aangelegde wegverbinding naar de Ruiterspolder die, evenals de bijbehorende ophaalbrug, te groot van maat is. Ook een tweetal woonhuizen aan het einde van de Galamagracht past niet in de schaal van de overige bebouwing.

Noordelijker bevindt zich de zuideinster brug, een eenvoudige gemetselde overgang aan weerskanten waarvan ooit de kerk- en kloostergebouwen en de Ylo-stins lagen. Van het kerkelijk gebied resteert slechts het gedeeltelijk afgegraven kerkhof, gelegen op een verhoging tegen de oeverwal.

De herkenbaarheid van het ernaast gelegen "cloosterkampje" is sterk verminderd door de bouw van een serie auto-boxen en een loods voor landbouwwerktuigen; toch is uit de verkaveling en de aanwezige waterlopen nog steeds de situering van kerk en klooster te herleiden. De plaats waar zich, aan de overzijde van de Ee, de Ylo-stins heeft bevonden wordt nu ingenomen door een boerderij en enkele woonhuizen.

Naar het bestaan van de in 1710 afgebroken Stins-gebouwen verwijst slechts het "houtje" over de Dij-gracht, dat al op de plattegrond van Schotanus (1664) staat afgebeeld en - mogelijk - de kloostermoppen in enkele achter- en zijgevels.

Centraal in oud-IJlst ligt de, eveneens gemetselde, kerkebrug waarbij zich al in de 15e eeuw het markt- en bestuurscentrum heeft bevonden. Naast het 19e-eeuwse stadhuis dat daaraan nog herinnert bevindt zich de in 1968 aangelegde Sudergoweg die, evenals het ernaast gelegen parkeerterrein, afbreuk doet aan het besloten stadsbeeld. Aan de overzijde van het water is het voormalige koemarktterrein nog herkenbaar aan enkele dwarsgeplaatste woningen. Het terrein wordt nu ingenomen door de vroeg 19e-eeuwse Hervormde kerk, een eenvoudig gebouw met zuidelijke dwarsbeuk en aan de grachtzijde een vierkante toren met achtkantige spits.

Bij het noordelijk eind van de Ee bevindt zich de kiele-brug, een "heechhoutje" dat al door Geelkerken (1615) werd afgebeeld. Terzijde van het voornamelijk 17e-eeuwse woonhuis "de Messingklopper" staat hier het eenbeukige Doopsgezinde kerkje, daterend uit de 19e eeuw. Naast het zogenaamde "domineeshuis" aan de Galamagracht bevindt zich nog de toegang naar een voormalige boerderij aan de Dijgracht; het boerderijterrein wordt nu echter in beslag genomen door een parkeergebied. Even noordelijker, tussen de huizen Galamagracht 21 en 22 is nog het Sneekerp pad te herkennen, een voormalig voetpad dat nu echter eindigt bij de Dijgracht.

Het Ee-gebied vindt zijn noordelijke beëindiging in de "overkluizing", aangebracht in 1950. Hoewel de ingreep, in samenhang met de ontwikkeling van bedrijvigheid aan het Noordeinde, historisch begrijpelijk is, leveren functie en inrichting van het gebied een zwak ruimtelijk beeld op: het uitsluitende gebruik als parkeerterrein, het ontbreken van een herkenbaar profiel, de onderbreking van de bomerij en een tekort aan detaillering maken de overkluizing tot een wat schaalloos element dat zich niet voegt in de zorgvuldig ingerichte omgeving.

Datzelfde geldt voor de ophaalbrug bij de Zijl, die ten opzichte van de aangrenzende straatjes bepaald overgedimensioneerd is.

De latere uitleg van de stad in de 17e en 18e eeuw heeft zich voornamelijk afgespeeld langs de oevers van de voormalige Wijmer, de tegenwoordige Vaart, met de straten Uilenburg ten zuiden en Zevenpels ten noorden. De maat van het water en de aanwezigheid van een draaikom bij de Zijl leveren een aanzienlijk ruimer en minder besloten beeld op dan de aanleg langs de Ee. De openbare ruimte is minder kleinschalig gedetailleerd, de rijstroken zijn breder en de bomenrijen, hier gevormd door populieren, worden herhaaldelijk onderbroken. Het gebruik van de ook hier aanwezige overtuinen wijst nog steeds op de bedrijvigheid waaraan dit gebied zijn 17e-eeuwse ontwikkeling dankt: opslag van hout en bouwmaterialen, scheepshellinkjes, waaronder enkele met "bootje-kranen", laad- en loskaden en parkeerterreinen. Ook in de bebouwing, die hoofdzakelijk bestaat uit woonhuizen, bevindt zich nog hier en daar een bedrijfje en een enkele boerderij. De karakteristiek van de bebouwing en haar achterterreinen komt overigens in hoge mate overeen met die in het Ee-gebied.

Het Uilenburg, waar zich de meeste van de genoemde bedrijven bevinden, wordt gekenmerkt door een bebouwing met een verhoudingsgewijs groot aantal topgevels. De bleken en kaden zijn hier, door de kromming van de draaikom in de Vaart, gevarieerd van diepte en ook het gebruik wisselt sterk. Door de bedrijvigheid is een deel van de stoepen langs de klinkerstraat niet aanwezig, dan wel verdwenen. Hoewel de inrichting van de openbare ruimte betrekkelijke rommelig is levert de afwisseling in maten en functies toch een alleszins aanvaardbaar beeld op.

De beëindiging van het Uilenburg wordt gevormd door het complex "De Kazerne", bestaand uit rug-aan-rug gebouwde arbeiderswoningen, en de Rispenstate, tegenwoordig een 19e-eeuws voornaam woonhuis met grote boerderij aan het water. Het stateterrein met zijn erfbeplanting van hoog opgaande populieren biedt een waardevol vergezicht over het weidelandschap achter de Dij-gracht, waaraan echter enigszins afbreuk wordt gedaan door de bij de boerderij behorende voedersilo.

Veel meer een woon-karakter heeft de tegenwoordige Zevenpels ten noorden van de Vaart. Hoewel de toegang vanaf de Zijlbrug is verarmd door het aanbrengen van een brede klinkerbestrating tot aan het water, heeft het middendeel, met zijn stoepen en overtuinen zijn karakter als een voornaam woongebied behouden.

De statige bebouwing, waarin veel lijstgevels voorkomen, wordt enigszins verzwakt door de doorbraak van de Huizingastraat, een verbinding met het noordelijk woongebied uit de 50er jaren.

Een duidelijke beëindiging als op het Uilenburg is hier niet aanwezig: de woonbebouwing wijkt abrupt terug om plaats te maken voor een aantal grootschaliger bedrijven langs de vaart, een voortzetting van de werven-, motoren- en houtbewerkingsnijverheid die zich eerder aan Uilenburg en Zevenpelsen ontwikkelde.

De houtopslag langs het water en de boten op de hellingen leveren overigens een boeiend en begrijpelijk decor voor het woongebiedje langs de vaart.

Eveneens daterend uit de 17e eeuw is de uitleg van IJlst langs het andere vaarwater, de Geeuw. Langs de noordelijke oever daarvan ligt de Geeuwkade, tegenwoordig bebouwd met woonhuizen uit de 19e en 20ste eeuw. Bomen, hagen en bleken ontbreken hier; de verbrede klinkerstraat wordt begrensd door een parkeerstrook langs de kade en door voortuinen voor de woningen. Wel van belang is de beëindiging bij een boerderij met een brugje, de voormalige "Geeuwklap" over de opvaart naar de ten noorden gelegen scheepswerf. De woonbebouwing aan het water zet zich overigens voort voorbij deze brug.

De Popmawal aan de overzijde, genoemd naar een 17e-eeuwse aanzienlijke familie, heeft een afwisselender beloop. Bij de toegang bevindt zich achter de laat-19e-eeuwse voormalige Gereformeerde kerk een achterbebouwing in twee bouwlagen die reeds bij Geelkerken (1615) staat afgebeeld. Door de in de 18e eeuw uitgevoerde versmalling van het vaarwater is tussen deze bebouwing en de kade een verwijde ruimte ontstaan die echter nu, door het ontbreken van enige inrichting, een verarmde indruk maakt. De langs het water lopende klinkerstraat lijkt te eindigen bij een tweetal huisjes met kleine tuinen aan de Geeuw, een restant van een verdwenen oeverbebouwing die hier vanaf de 17e eeuw ontstond. Door een smalle dwarsstraat, waaraan enkele woonhuizen staan is nu een tweede bebouwing evenwijdig aan het water te bereiken. De woonhuizen in dit gebiedje zijn alle opgetrokken in één bouwlaag en merendeels afgedekt met een schildkap; veel panden zijn witgepleisterd en/of -geverfd.

De stoepen langs de teruggelegde streek zijn goed bewaard gebleven, de diepe overtuinen aan het water worden gescheiden door geschoren hagen en begeleid door een rij linden, terwijl aan de achterzijde van de huizen de opvaart vanuit de Dijkstraat nog aanwezig is.

Het contrast tussen de besloten doorgang en de ruime en groene aanleg daarachter is bijzonder waardevol. Eveneens boeiend is de ontwikkeling van het straatje dat zich bij de doorgang en langs de streekbebouwing geleidelijk versmalt om te eindigen als een klinkerpad naar de tuinen bij de dijgrachtmond. Deze tuinen met hun hoge boombegroeiing rond een thee-koepeltje vormen een sterke beëindiging van de Popmawal.

De teruglegging van de woonhuizen langs de Geeuwkade en de Popmawal maakt vanaf de Zijlbrug een ver-gezicht mogelijk op de zich verwijdende Geeuw en het daarachter gelegen Sneek. Deze doorkijk over het water- en weidelandschap met aan de Geeuw de voormalige houtzaagmolen "De Rat" vormt één van de karakteristiekste beelden van IJlst.

**AANGEWEZEN
GEBIED**

De beschreven kwaliteiten van de bebouwing van IJlst, waartoe 63 beschermde monumenten in de zin van de Monumentenwet behoren, de karakteristieke inrichting van de openbare ruimten en de herkenbaarheid van de ontwikkelingsgeschiedenis in het stadsbeeld rechtvaardigen een aanwijzing als beschermd stadsgezicht ex artikel 20 van de Monumentenwet. De omgrenzing van het gezicht wordt daarbij in hoofdzaak gelegd langs de buitenzijde van de dijgrachten, waarbij echter wordt onderkend dat ook het daarbuiten gelegen open weidelandschap een belangrijke bijdrage levert aan het historisch stadsbeeld. In het gezicht worden voorts opgenomen de visuele beëindigingen van het stedelijk beeld in de boerderijen "De Hâlover", "Stadzicht" en Rispens-state met hun directe omgeving.

**RESULTAAT GEVOERD
OVERLEG**

Overeenkomstig het bepaalde in artikel 20 van de Monumentenwet zijn de gemeenteraad van IJlst, Gedeputeerde Staten van Friesland en de Rijksplanologische Commissie gehoord inzake het voorstel om IJlst aan te wijzen als beschermd stadsgezicht.

Genoemde instanties hebben positief geadviseerd met betrekking tot de voorgenomen bescherming en kunnen instemmen met het in procedure gebrachte omgrenzingsvoorstel.

Het College van Gedeputeerde Staten heeft er daarbij op gewezen dat de gemeenteraad van IJlst met het vaststellen van het bestemmingsplan "IJlst, bebouwde kom" reeds is vooruitgelopen op de aanwijzing als beschermd stadsgezicht.

**RECHTSGEVOLG
AANWIJZING**

Ter effectuering van de bescherming van het aangewezen stadsgezicht moet ingevolge artikel 37, lid 5 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening een bestemmingsplan worden ontwikkeld. De toelichting op de aanwijzing als beschermd stadsgezicht kan daarbij wat het beschermingsbelang betreft als uitgangspunt dienen.

Het doel van de aanwijzing is de karakteristieke met de historische ontwikkeling samenhangende structuur en ruimtelijke kwaliteit van Oud-IJlst te onderkennen als een zwaarwegend belang bij de verdere ontwikkeling binnen de stad. Dat behoeft veranderingen niet uit te sluiten, maar kan basis zijn voor een ruimtelijke ontwikkeling die inspeelt op de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruik maakt en daarop voortbouwt. Vooruitlopend op de aanwijzing zijn door de gemeenteraad van IJlst reeds beschermende maatregelen genomen.

Het op 2 december 1980 vastgestelde en inmiddels onherroepelijke bestemmingsplan "IJlst, bebouwde kom" biedt in voldoende mate de basis waarop de aanwezige historisch-stedebouwkundige waarden kunnen worden veiliggesteld.

Omdat de wettelijk voorgeschreven herziening uit oogpunt van bescherming niet tot aanpassing zal behoeven te leiden, kan deze achterwege blijven.

Gemeentelijk gezicht Westhem en Greonterp

**GEMEENTE
WYMBRITSERADIEL**

GREONTERP

BESCHERMD DORPSGEZICHT

GEMEENTE WYMBRITSERADIEL

GREONTERP

BESCHERMD DORPSGEZICHT

Plannummer:
45.25.01.

Bestandsnaam:
452501.TOE

Datum:
16 april 1987

NW. BOTERINGESTR. 24
POSTBUS 1666
9701 BR
GRONINGEN
050 139899

NOORDERSINGEL 68
POSTBUS 539
8901 BH
LEEWARDEN
058 152515

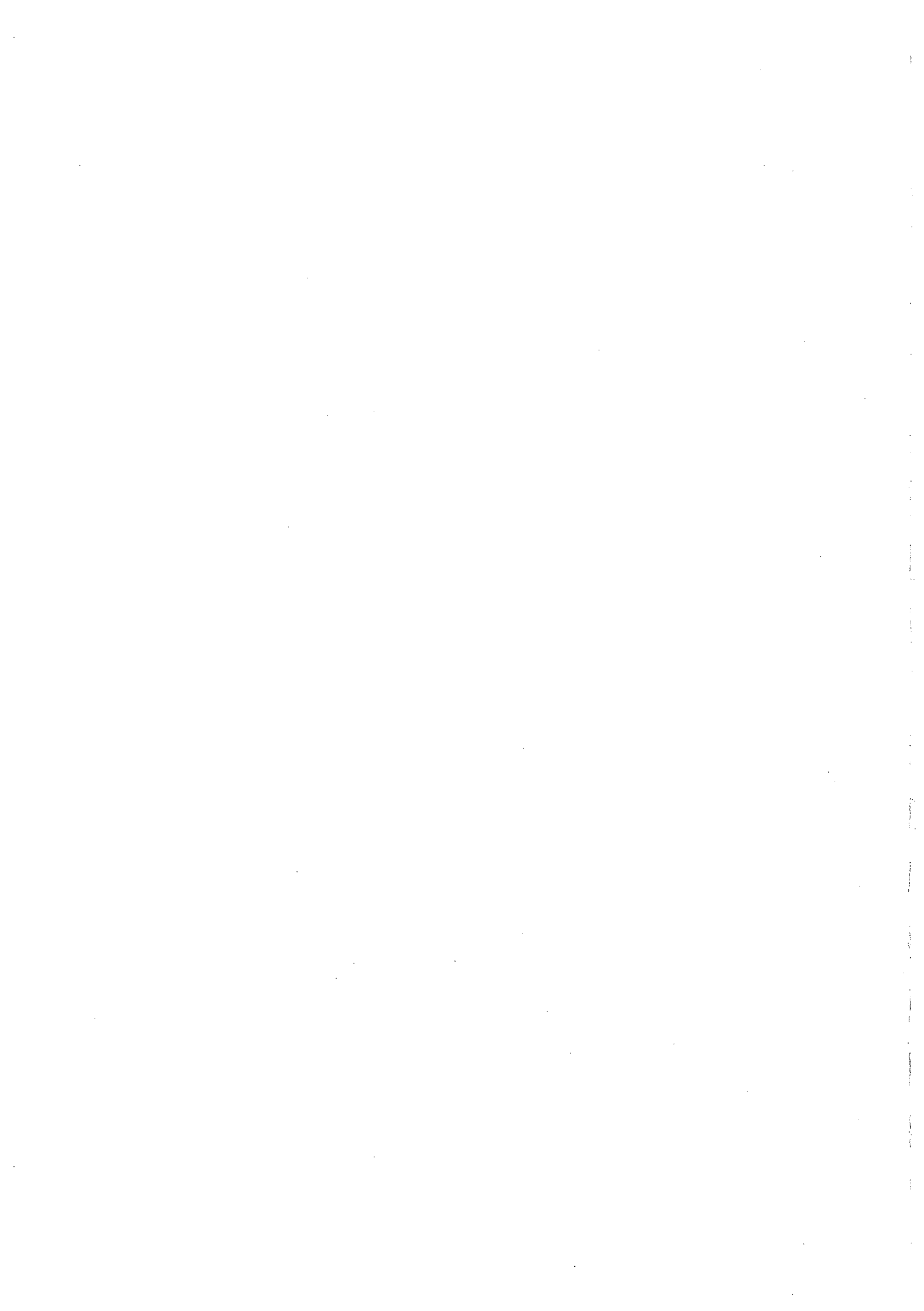

INHOUD

Pagina:

1.	INLEIDING	2
2.	LIGGING	3
3.	ONTSTAAN	4
3.1.	Landschap	4
3.2.	Occupatie	4
4.	DE SITUATIE IN 1830	9
4.1	De ruimtelijke structuur	9
4.2.	De funkties	9
5.	DE HUIDIGE SITUATIE	10
5.1.	De ruimtelijke structuur	10
5.2.	De funkties	18
6.	WAARDERING	19

1. INLEIDING

Binnen de gemeente Wymbritseradiel zijn door de Rijksdienst Monumentenzorg een aantal dorpen (of delen van dorpen) aangewezen als "te beschermen dorpsgezicht". Het gaat hierbij om bebouwing, wegen, pleinen, bruggen, wateren en beplanting die in hun samenhang, om hun schoonheid of hun specifieke karakter van algemeen belang zijn. In deze zin werden IJlst, Woudsend, Heeg en Nijland aangewezen als "te beschermen dorpsgezicht".

Naast de aanwijzing van "te beschermen dorpsgezichten" door het Rijk, bestaat ook de mogelijkheid dat de Gemeente en de Provincie te beschermen dorpen (of dorpsdelen) aanwijzen die karakteristiek zijn voor de betreffende gemeente of provincie.

Dit rapport is een studie naar de karakteristieke waarden van het dorp Greonterp. Het blijkt dat het specifieke karakter van dit terpdorp en de gaafheid die het in de loop der tijd heeft behouden reden is om Greonterp op gemeentelijk nivo aan te wijzen als "te beschermen dorpsgezicht".

Een bescherming op gemeentelijk niveau wil zeggen dat de Gemeentelijke overheid zich extra wil inspannen om de karakteristieke waarde van een dorpsgezicht te behouden door middel van regels in een bestemmingsplan met betrekking tot bouw en verbouw middels beplanting, verhardingen en dergelijke. Maar het mag nooit alleen om regels gaan. Ook de financiële consequenties zullen gedragen moeten worden middels specifieke bijdragen uit het stads- en dorpsvernieuwingsfonds, waardoor het voor betrokkenen ook financieel aantrekkelijk is om mee te werken aan het behoud van het historische karakter.

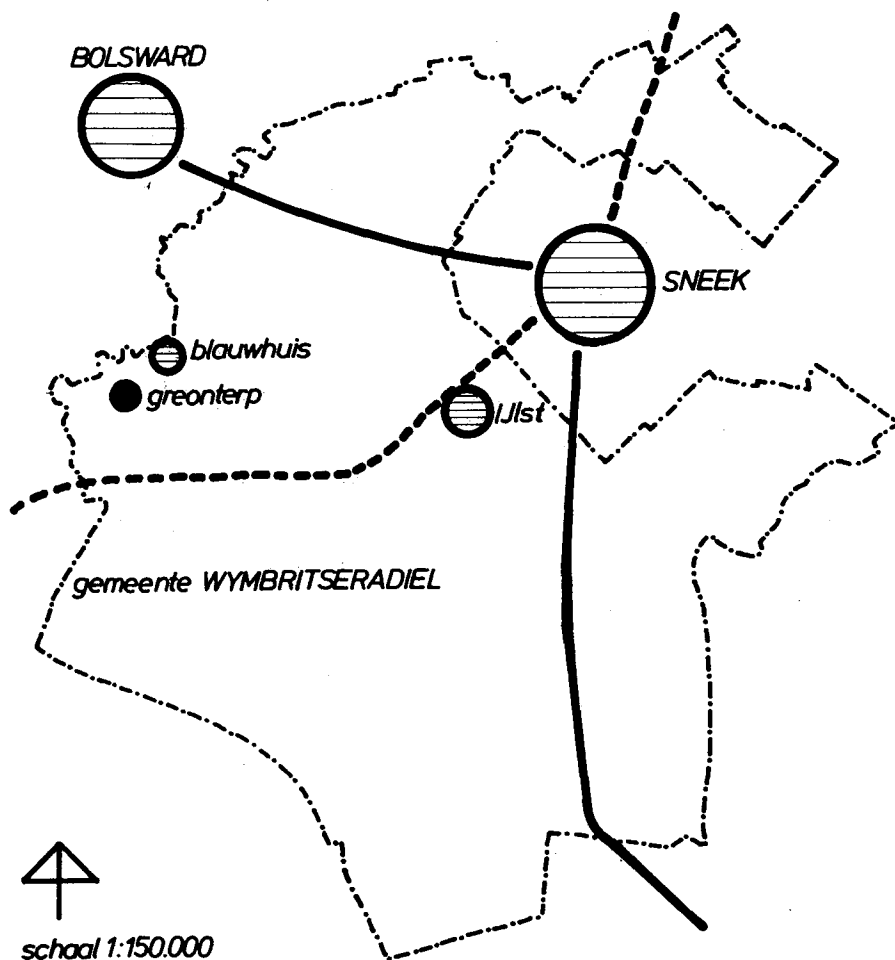
De ervaringen in IJlst, Woudsend, Nijland en Heeg hebben uitgewezen dat deze werkwijze kan leiden tot een gemeenschappelijke inspanning van overheid en bevolking.

2.

LIGGING VAN HET DORP

Greonterp ligt aan de westrand van de gemeente Wymbritseradiel op enkele kilometers afstand van Blauwhuis (zie figuur 1). Voor de gemeentelijke herindeling van 1984 hoorde het bij de gemeente Wûnseradiel.

Het is een klein dorp met 109 inwoners en 32 permanent bewoonde woningen (1 jan. '86) dat slechts aan één kant ontsloten is.

Figuur 1.

3. ONTSTAAN

3.1. Ontstaan van het landschap

Het dorp Greonterp ligt in een gebied dat voor de tijd van de bedijking regelmatig overstroomde. In zogenaamde transgressieperioden steeg de zeespiegel en kwam het water via geulen ver het land in. Tussen 200 en 600 na Chr. werd over een groot gebied een laag knipklei (een zware kleisoort) afgezet, zo ook ter hoogte van Greonterp.

X In de 9e eeuw n. Chr. brak de zee opnieuw het land binnen, maar nu minder ver. Deze keer vormde zich een grote zeeXarm "de Middellzee", die vanuit het noorden langs Leeuwarden en Sneek en tot aan Bolsward het land binnendrong.

Vanaf deze periode werd als gevolg van bedijkingen het landschap in toenemende mate door de mens bepaald. Voor Greonterp, dat ten zuiden van de Middellzee lag, is niet alleen de inpoldering van deze zeearm van betekenis, maar ook de aanleg van de hemdijken die een betere waterbeheersing en beveiliging van het overgangsgebied tussen klei en veen tot doel hadden.

3.2. Occupatie

De vroegste bewoning van Friesland vond plaats op hoog opgeslibde kwelders met name langs de toen aanwezige geulen en kreken. Men woonde op terpen, ontstaan door ophoging met huisvuil en kwelderzoden.

In de periode van 200-600 n. Chr. was bewoning door het binnendringende water onmogelijk. Na deze transgressieperiode vestigden de bewoners zich op de nog boven de knipklei uitstekende terpen of wierpen nieuwe terpen op.

±1000 jaar n. Chr. ging men dijken aanleggen wat het einde van de aanleg van terpen betekende.

Greonterp is een terpdorp zoals ook in de naam naar voren komt. Wanneer het dorp is ontstaan is echter onduidelijk. De opstreckende verkaveling zou kunnen wijzen op een minder hoge ouderdom of latere datum van herbewoning dan dorpen als Dedgum en Hieslum met een oude onregelmatige blokverkaveling. Deze twee dorpen zijn van voor 855 n. Chr.

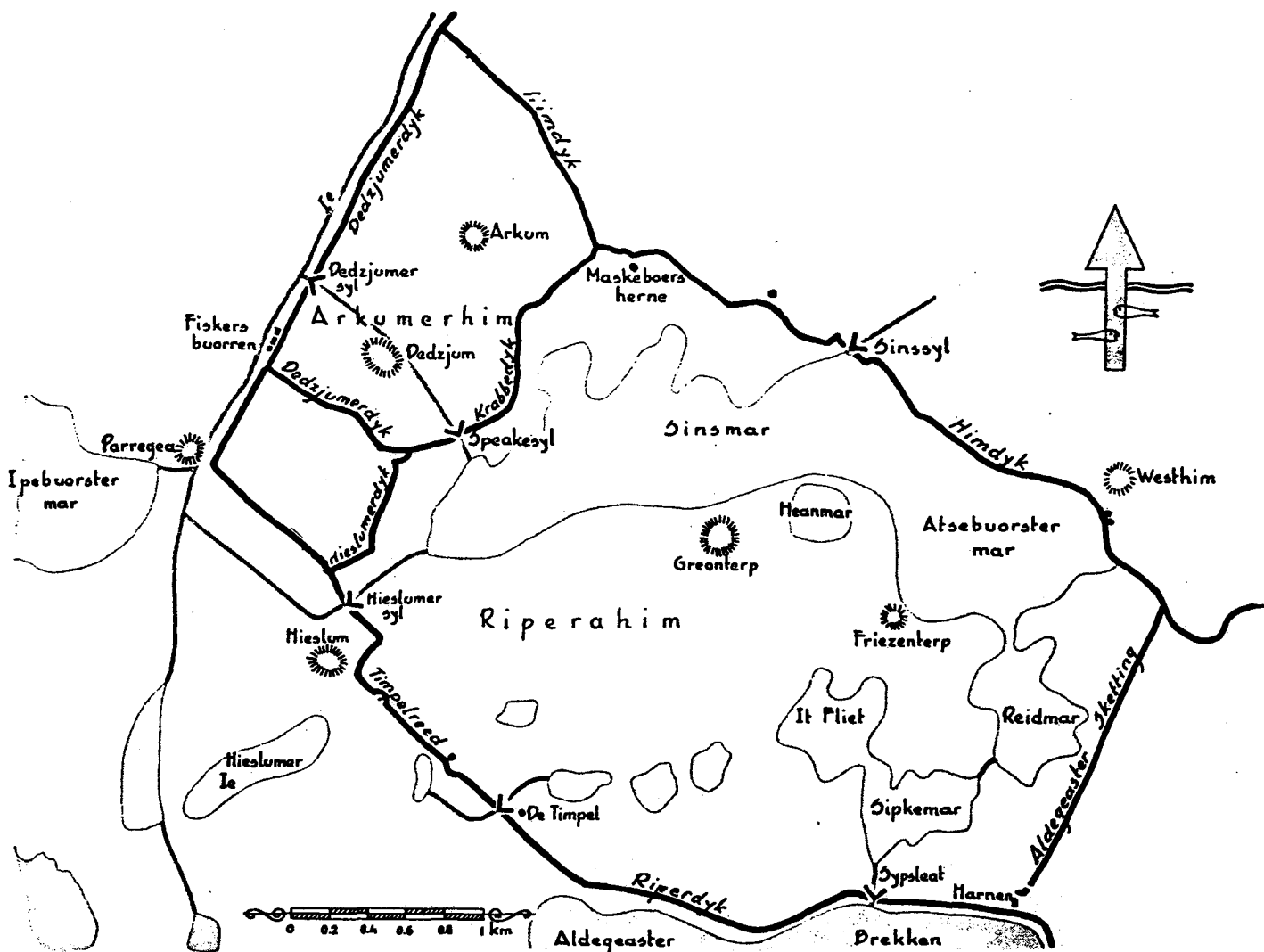
Op de grootste van de terpen zijn in de loop der tijd, wellicht rondom kapelletjes, dorpen ontstaan. Greonterp wordt in oude lijsten van kerken en kapellen aangeduid als Griantoix.

In de laatste transgressie periode ontstond de Middelsee die tussen 1000- en 1200 n. Chr. bedijkt werd. Greonterp ligt ten zuiden van de Middelseedijken. Dit gebied moest zich echter ook tegen overstromingen van andere zijde beschermen ± 1100 n. Chr. ontstond de Zuiderzee. De kwaliteit van de dijken langs de westkust van Friesland garandeerde echter onvoldoende veiligheid. Ook veroorzaakte de hoge waterstanden in het lage merengebied overlast.

Het gebied ten zuiden van de Middelseedijken werd daarom nog eens beschermd door de polderdijken van de zogenaamde hempolders. Hempolders zijn dus binnenpolders aangedijkt tegen de zuidelijke waterkering van de Middelsee.

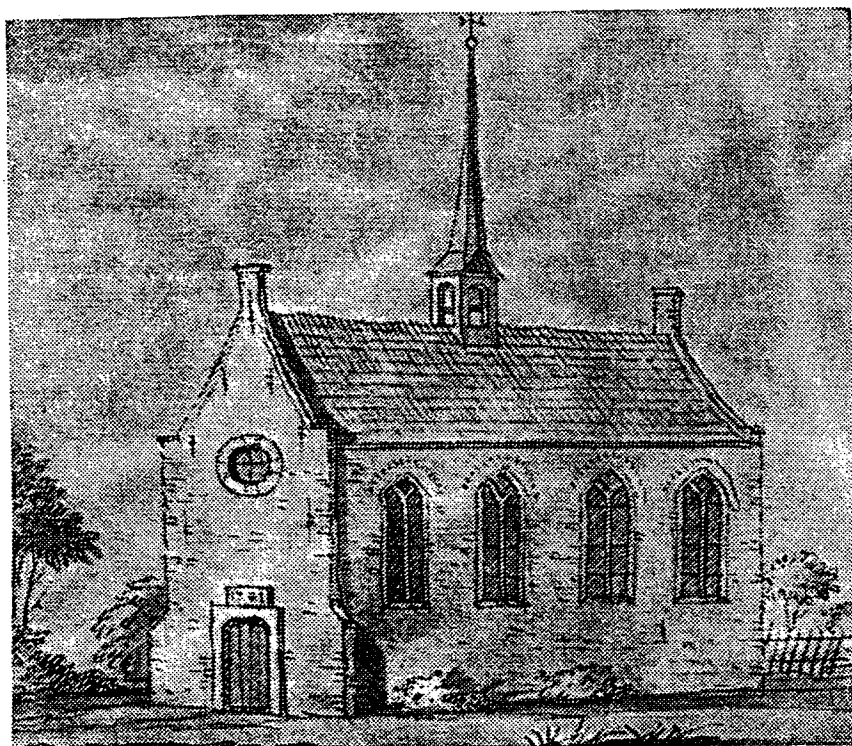
Greonterp ligt in de polder "Riperahim" (zie figuur 2). Zoals op de kaart te zien is lagen in de omgeving van Greonterp vele meertjes en meren. De verbindingen over water waren in die tijd dan ook het belangrijkste. Vooral het Sensmeer speelde daarbij een belangrijke rol.

Figuur 2.

De meeste meertjes zijn nu verdwenen. Het Sensmeer werd al in 1633 drooggelegd. Geleidelijk aan werden verbindingen over land belangrijker. Aangezien de verbindingen met Parrega en Hieslum vrij slecht waren, was Greonterp vooral aangewezen op Wymbriteradiel hoewel het dorp zelf niet tot deze gemeente behoorde.

Tegenwoordig heeft Greonterp alleen nog een klokketoren, vroeger had het ook een kerkje (zie figuur 3).

Kerk te Greonterp in 1753

Figuur 3.

Door de kerkelijke omwenteling van 1580 ging de kerk over in handen van de aanhangers van "de nije lere". Greonterp kreeg samen met Parrega en Hieslum één dominee. De inwoners bleven echter de roomse kerk trouw of keerden tot haar terug toen er weer clandestien de mis werd bediend in Hieslum en Tjerkwerd.

In Greonterp werd ± 250 jaar geleden nog maar eens per jaar gepreekt, namelijk op hemelvaartsdag, en dan moest de dominee van Parrega zelf nog maar voor het kerkvolk zorgen.

De laatste preek werd gehouden in 1751, de kerk werd na verloop van tijd gesloopt. Nu is er nog een kerkhof, waarop in 1812 een klokketoren is gebouwd. De klokken in deze toren zijn echter van veel hogere ouderdom.

Greonterp was een agrarisch dorp dat voor 100% katholiek was. De katholieke voorkeur van bewoners uit dit gebied heeft een rol gespeeld in het ontstaan van het naburige dorp Blauwhuis. De geschiedenis van dit dorp is als volgt:

Na het droogleggen van het Sensmeer was een open gebied ontstaan met weinig bebouwing. Een van de weinige huizen was het polderhuis; de woning van de beheerder en de opslagruimte voor materialen. Het huis werd afwijkend van de plaatselijke gewoonte met blauwe pannen afgedekt en werd daarom wel "Blauwhuis" genoemd. In 1651 vestigde zich in "Blauwhuis" een roomse pater. Dit was de eerste stap in de ontwikkeling naar een katholiek centrum. Vanuit Blauwhuis vond de missie-arbeid plaats. Geleidelijk werden meer huizen in deze omgeving gebouwd, waarbij de meeste inwoners uit Greonterp afkomstig waren. Blauwhuis was een gehucht van Westhem en zelfs toen er in 1784 een Rooms katholieke kerk werd gebouwd moet het plaatsje nog erg klein geweest zijn.

In deze eeuw is deze situatie sterk gewijzigd. Blauwhuis is gegroeid en werd een zelfstandig dorp, terwijl Greonterp en Westhem klein bleven (zie tabel).

tabel 1.

Inwonersaantal van	1849	1890	1950	1965	1970	1986
Greonterp	157	277	207	149	135	109
Blauwhuis					469	514
Westhem					167	109

In Greonterp moet rond 1800 een school geweest zijn, hoewel daarover weinig bekend is. In 1809 werd deze school bij die van Dedgum gevoegd. Het aantal leerlingen zal niet erg groot geweest zijn, want in 1840 telde de samengevoegde school slechts 20 leerlingen.

Begin deze eeuw had Greonterp nog twee winkeltjes en een fouragehandel. Nu is het dorp geheel aangewezen op Blauwhuis en is het alleen een boerderij, een aantal woonhuizen en tweede huisjes rijk.

4. DE SITUATIE IN 1830

4.1. De ruimtelijke structuur

De oudste gedetailleerde en betrouwbare kaart van Greonterp is het kadastrale minuutplan uit 1830 (zie figuur 5).

Deze kaart laat een zeer sterke met het water verbonden nederzetting zien. Bijna alle percelen grenzen direkt aan het water.

Er is het doorgaande water dat van oost naar west loopt en er is een zijtak die naar een molen leidt. Hoofdwaterloop en zijtak worden begeleid door kaden en vormen tesamen een halve cirkel die de bebouwing omringd.

De situering van de woningen in het cluster doet vermoeden dat centraal een pad heeft gelegen, dat langs de woningen liep. Twee boerderijen liggen buiten het cluster, langs de doorgaande waterloop. Bruggetjes maken het mogelijk te voet de andere woningen of de weilanden te bereiken.

4.2. De functies

Bezien we de funktiekaart uit 1830 (figuur 6) dan ontstaat een beeld van een agrarische nederzetting gelegen in de weilanden. Binnen de nederzetting wisselen huizen, erven, boomgaarden, weilanden en een moestuin elkaar af.

De kaart laat ook zien dat het centraal gelegen pad vermoedelijk niet meer was dan het recht van doorgang, omdat het betreffende gebied aangegeven wordt als weiland.

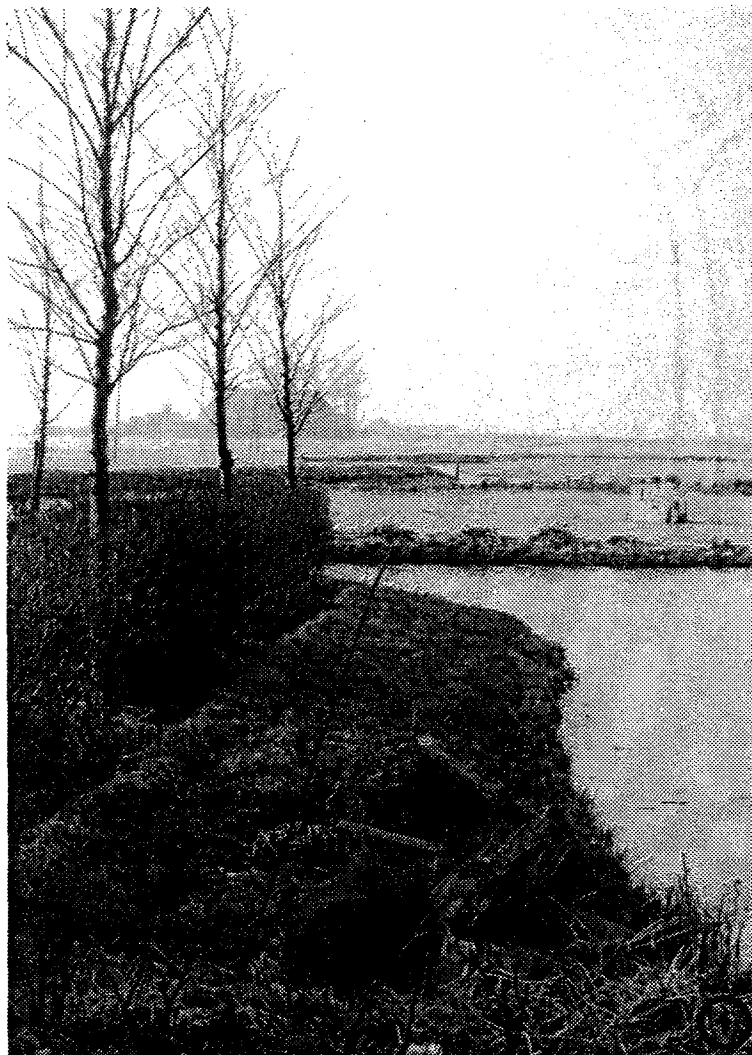
De belijning van de percelen aan de noordwestzijde wijst erop dat ook langs het water een pad gelopen heeft.

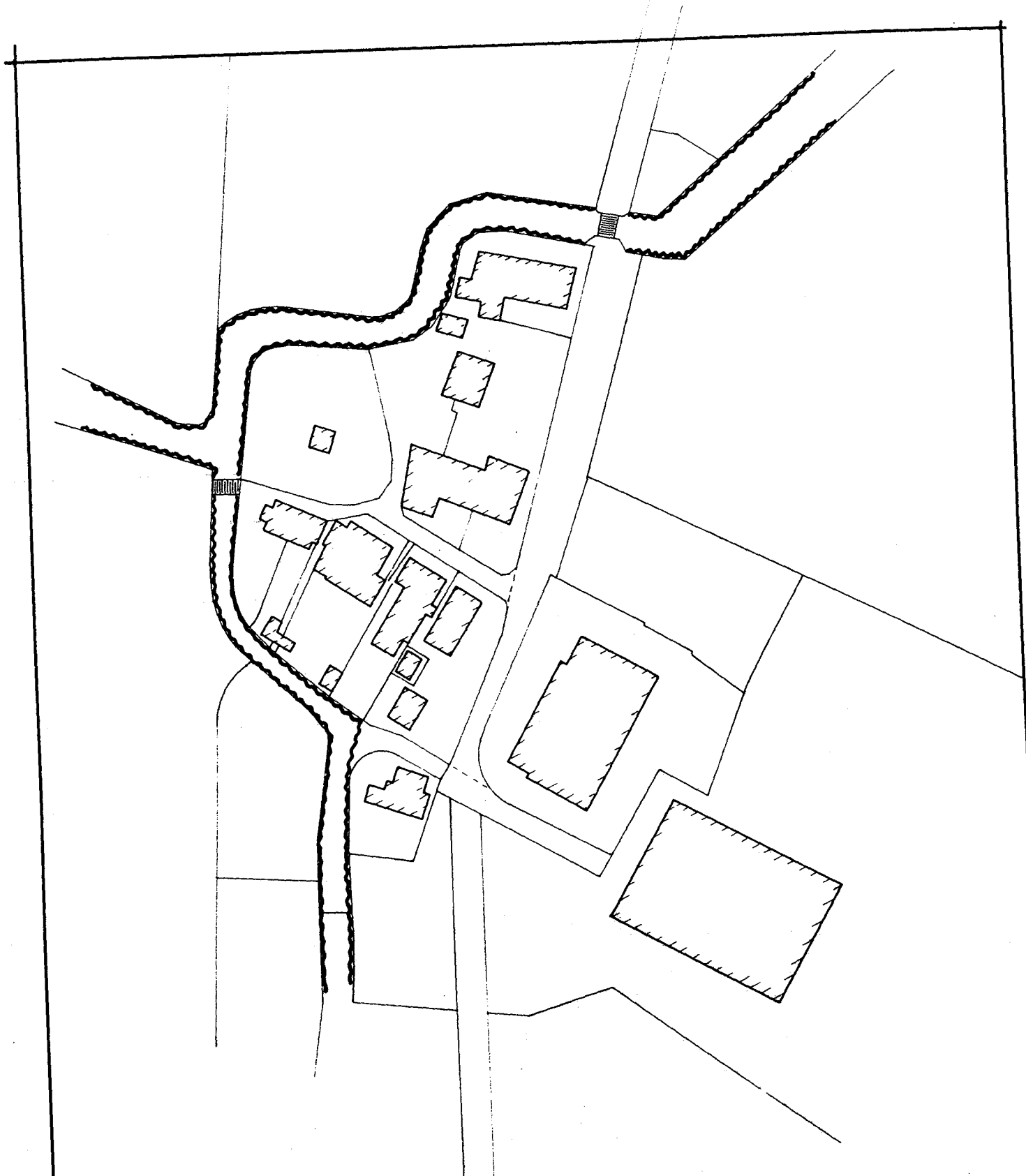
5. DE HUIDIGE SITUATIE

5.1. Ruimtelijke structuur

Vergelijken we de ruimtelijke situatie van 1830 met de huidige dan blijkt op bepaalde plaatsen nog sprake te zijn van een zeer oorspronkelijke structuur (figuur 7). Dit geldt vooral voor het rijtje woningen langs het oude centraal gelegen pad en de boerderij die in het verlengde hiervan ligt. Ook geldt het voor de begraafplaats en klokketoren die in hun oude vorm gehandhaafd zijn.

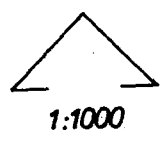
Er is nog steeds sprake van een cluster woningen gelegen aan en omringd door het water. Dit water slingert door het landschap en wordt begeleid door verhoogde randen (zie foto 1).

figuur : 7

situatie 1987

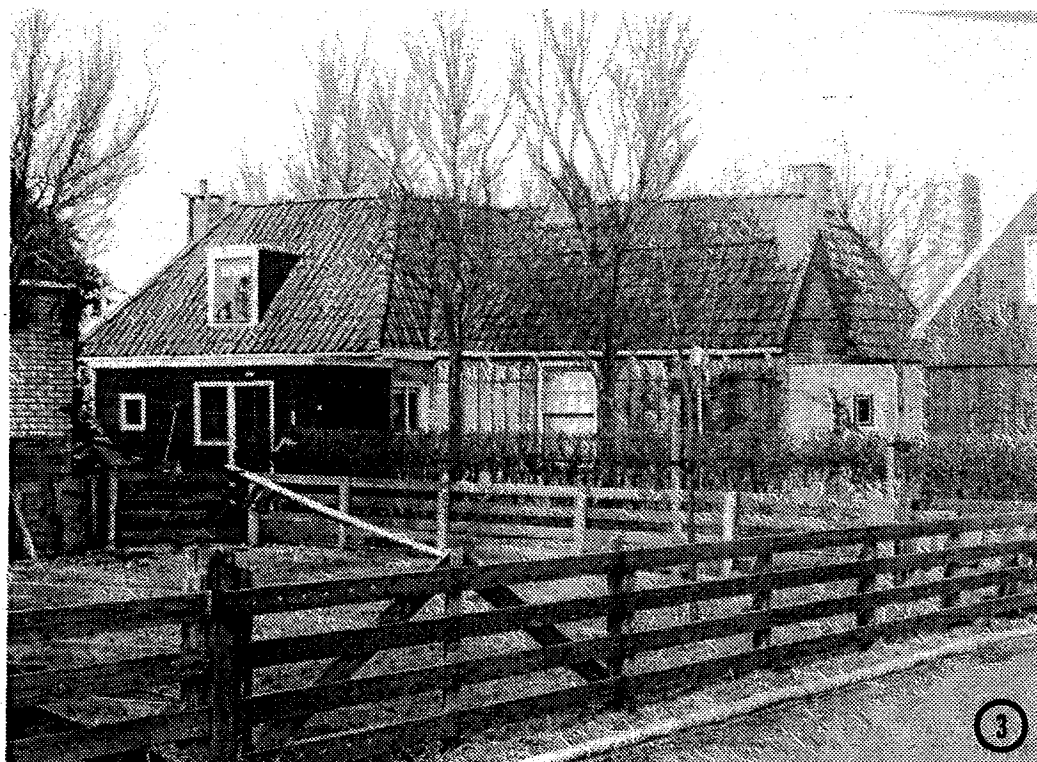
Veranderingen in de structuur vonden vooral plaats doordat de weg als verbinding belangrijker werd dan het water. Greonterp is eenzijdig ontsloten. Deze weg naar Blauwhuis loopt door het dorp en een aantal nieuwere huizen zijn hierop georiënteerd. Het oude pad is een zijweggetje geworden.

Benaderen we het dorp vanaf Blauwhuis, dan passeren we eerst de opvaart. Het water vormt een markante grens van het kleine dorpje. Aan je rechterhand liggen een schuur en twee woonhuisjes. De schuur speelt mee in de structuur van bebouwing langs de weg, de huisjes zijn georiënteerd op het water en maken deel uit van de nog oudere structuur van bebouwing aan het water. De schuur is niet specifiek kenmerkend voor Greonterp, de woonhuisjes wel. Het schilddak, de langgerekte ramen en het materiaalgebruik zijn hier nog oorspronkelijk (zie foto 2).

De achterzijde van deze bebouwing wordt grotendeels bepaald door schuttingen, hekken en bijgebouwen die geen rol spelen in het historische beeld (foto 3).

Aan de linkerzijde is de weg voor een groot deel onbebouwd. Je kijkt hier ver uit over de weilanden. Het enige bebouwingselement aan deze kant is een Friese stelpboerderij. Deze boerderij stond al met de huidige begrenzingen op de kaart van 1830. Het pand is tesamen met de ervoor gelegen beplanting een waardevol element in het dorp (foto 4). Schuin achter het agrarische bedrijf ligt een ligbox. Het is een nieuw element van een andere schaal en detaillering dan de overige bebouwing van Greonterp. De situering van de ligbox is op zich gunstig te noemen.

Waar aan de linkerzijde sprake is van een openheid en een sterke relatie met de aan het dorp grenzende weilanden, zet de bebouwing zich aan rechterzijde voort, waarbij een enkel doorkijkje naar het buitengebied mogelijk is.

Vlak voor we het kleine straatje naar de klokkestoel bereiken, ligt aan de rechterkant weer een woonhuis, waarbij het oorspronkelijke schilddak is gehandhaafd. Ook hier zijn detaillering en materiaalgebruik in overeenstemming met het historische beeld van het dorp. Aan de achterzijde van het huis is een typische uitbouwsel gemaakt, waarschijnlijk voor de opslag van hooi.

Het hele steegje ademt nog een intieme sfeer uit, weinig beïnvloed door nieuwe ontwikkelingen van buitenaf. Het zijn kleine, soms dubbele woningen met lage goot en langgerekte ramen. Sommige huisjes zijn in slechte staat en een muur doorbreekt het straatbeeld. Deze kale muur is 1.20 meter tot 1.60 meter hoog en staat haaks op de woning.

Lopen we door tot het einde van het pad dan komen we bij de klokketoren die in diverse bronnen als een vreemd bouwsel wordt aangeduid. De toren op het verhoogde kerkhof omringd door een haag en (nog jonge) bomen is echter wel een zeer eigen element geworden van het dorp (zie foto 5).

Bijzonder is ook de ligging, direkt aan het water aan de rand van het huidige dorp.

We keren nu terug naar de autoweg. Op de hoek met het steegje staat een oude schuur. Deze speelt mee in de structuur van bebouwing aan de weg en ook in de richting van het steegje. De bouwvorm en detaillering sluiten goed aan bij het historische beeld van Greonterp, helaas is deze schuur in zeer slechte staat (zie foto 6).

Aan het vervolg van de weg staan nog een electriciteitshuisje en een bouwvallige schuur. Deze spelen mee in de structuur van bebouwing langs de weg, maar zijn architectonisch niet van belang. De twee gebouwen geven tesamen de indruk dat hier achterkanten in plaats van voorkanten aan de weg liggen.

Tot slot staat een wit huisje aan deze zijde van de weg. Het behoort niet tot de oudste bebouwing van Greonterp, maar sluit hier wel goed op aan, zowel architectonisch als structureel (zie foto 7).

Lopen we nog eens over de kaden langs de achterkant van het dorp dan valt het rommelige beeld van deze achterterreinen op. Veel bijgebouwen, afdakjes en opslag van hout doen afbreuk aan het beeld van het dorp vanaf het water of de kade. Dit is vooral het geval bij de noordwestzijde.

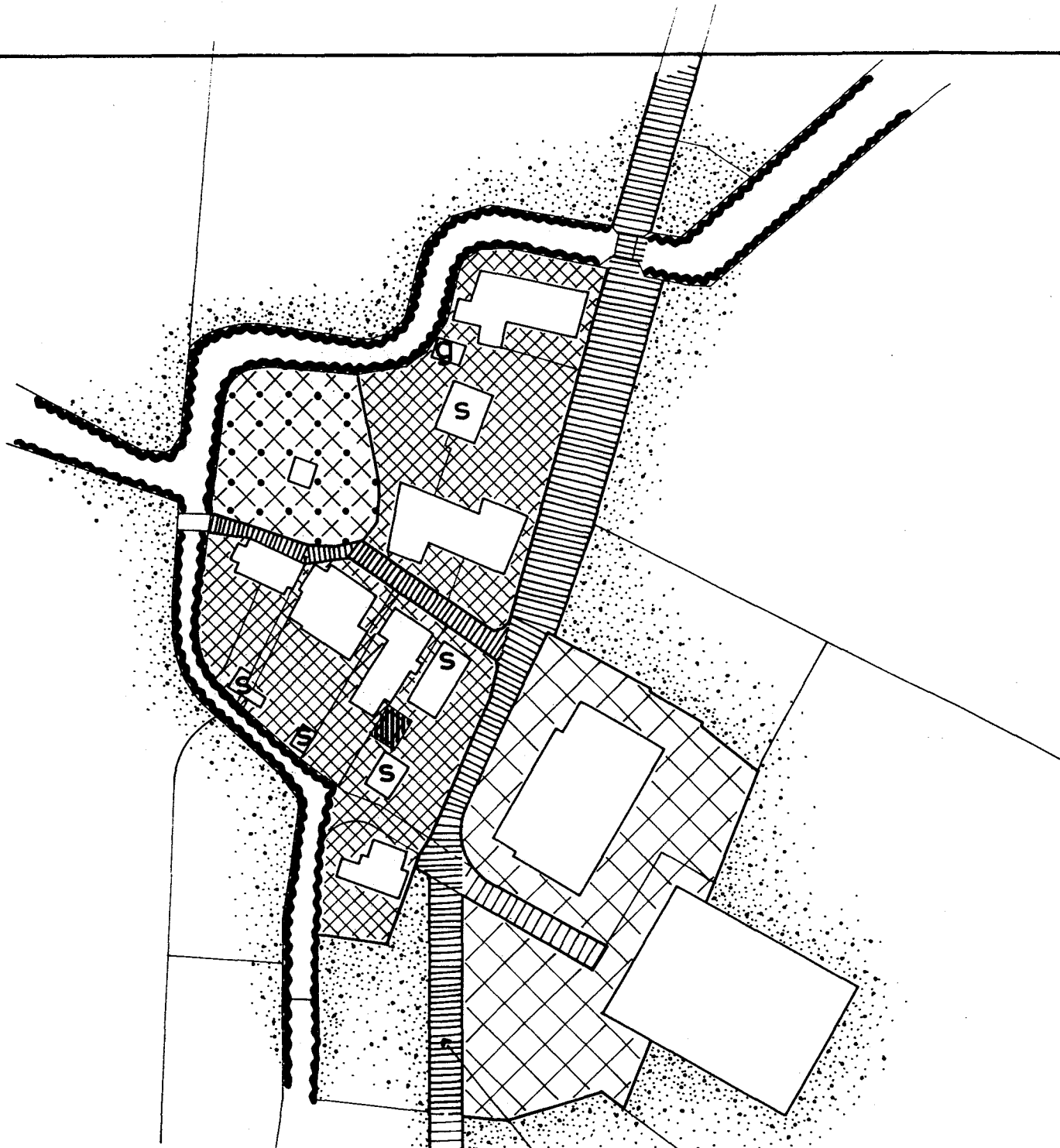
Foto 8 geeft tot slot een beeld van de achterzijde van het dorp, vanaf de privéweg naar een verderop gelegen boerderij.

5.2. De functies (zie figuur 8)

Vergelijken we de funktiekaart van 1830 met die van 1987 dan blijkt dat er een uitbreiding van de woonfunctie heeft plaatsgevonden binnen de halve cirkel van water. Aan de voorzijde van het water is de bebouwing verdwenen.

Een belangrijke toevoeging is verder de aanleg van de weg naar Blauwhuis. Ook funktioneel gezien blijkt nog een grote overeenkomst te bestaan met de situatie in 1830.

figuur : 8

functiekaart 1987

weg

water

weiland

huis / erf of tuin

g garage

S schuur

boerderij / erf

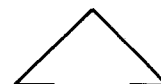

kerkhof met klokketoren

elektr. huisje

openbaar
prive

1:1000

6.

WAARDERING

In dit hoofdstuk wordt een waardering gegeven van de ruimtelijke situatie en onderhoudssituatie van Greonterp. Er wordt aangegeven wat de meest kenmerkende eigenschappen zijn, die voor bescherming of herstel in aanmerking komen. Hoewel dit vanuit een historische invalshoek gebeurd is het niet per definitie zo, dat de oudste bekende situatie (in dit geval de minuutkaart van 1830) het enige gewaardeerde is. Het gaat om een groeiproces, waarbij van belang is dat het ene ontwikkelingsstadium aansluit op het andere en daarmee een geheel gaat vormen.

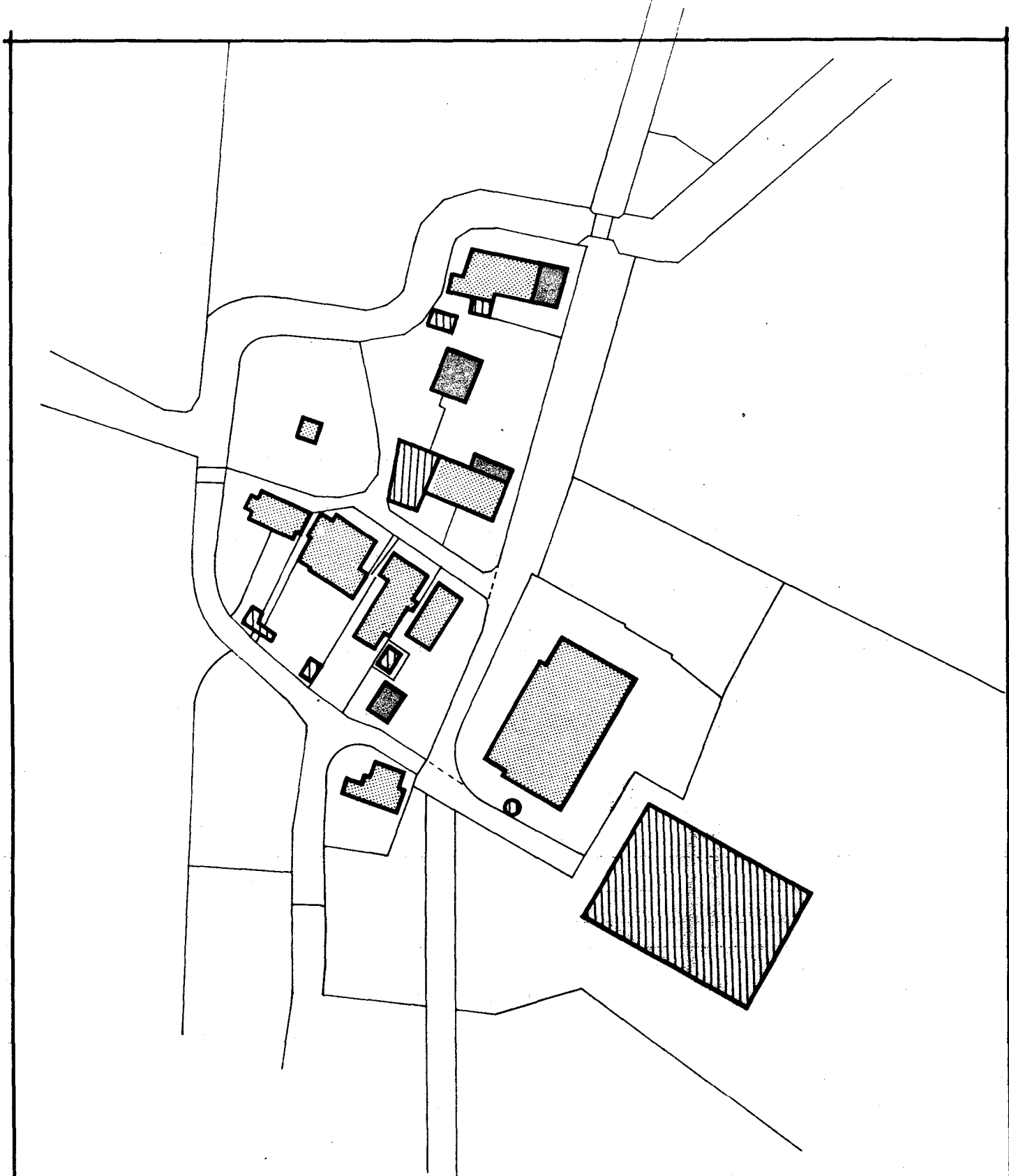
Bij de waardering van de ruimtelijke situatie wordt ingegaan op:

- de bebouwing (zie figuur 9);
- en op niet-bebouwing (zie figuur 10 en 11).

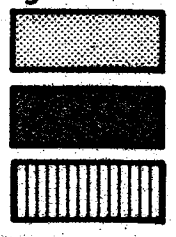
Met betrekking tot bebouwing wordt onderscheiden:

- structureel bepalend, dat wil zeggen qua ligging en schaal
- en architectonisch bepalend, dat wil zeggen qua detaillering en materiaalgebruik.

De onderhoudssituatie is weergegeven in figuur 12.

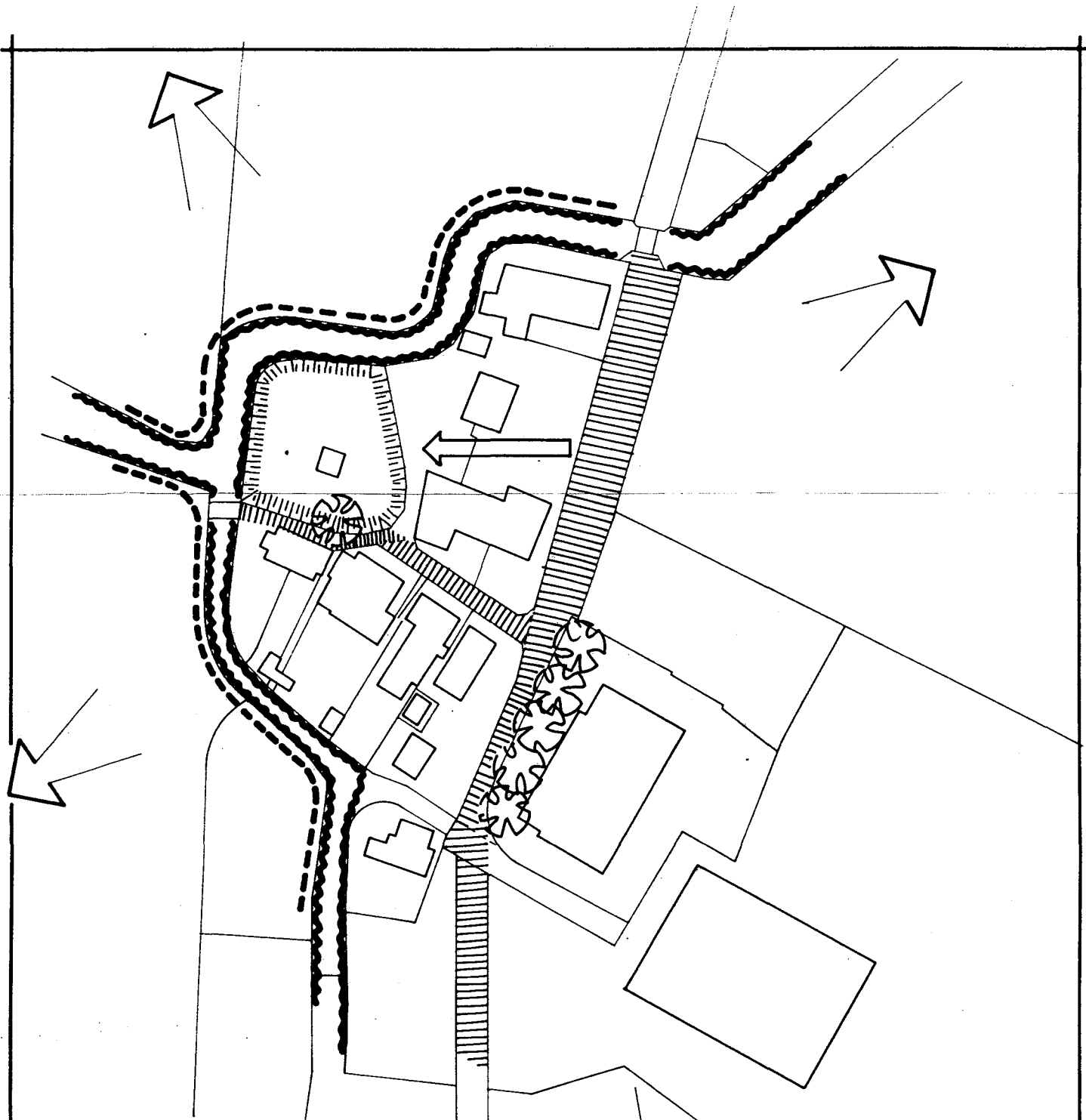

figuur : 9

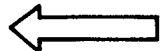
struktureel en architektonisch bepalend
struktureel bepalend, architektonisch niet bepalend
struktureel en architektonisch niet bepalend

figuur : 10

beeldbepalend :

doorkijkje

boombeplanting

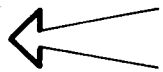
weg en pad

water

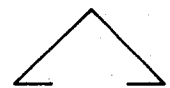
kaden langs het water

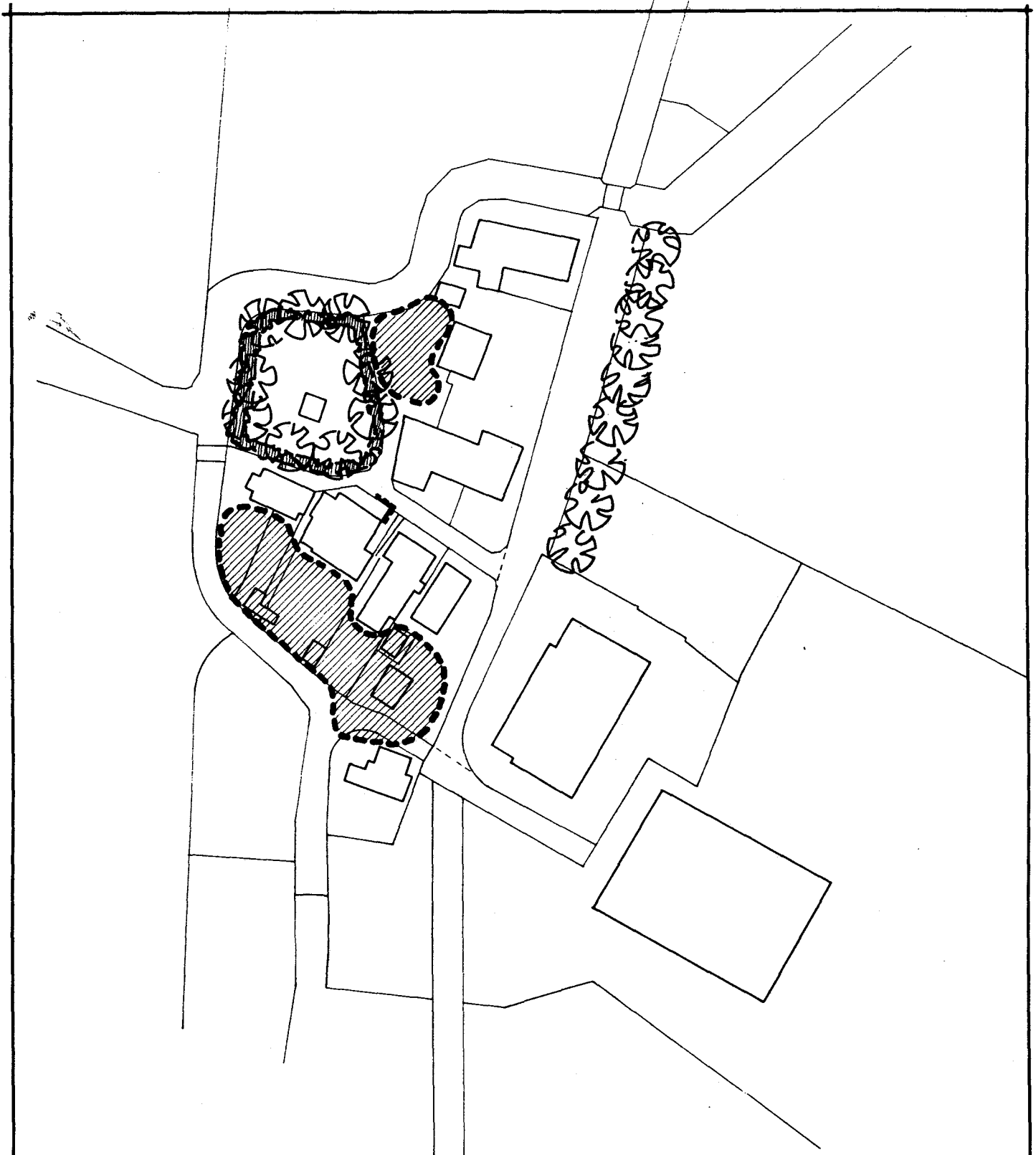
openheid rondom

verhoging

1:1000

figuur : 11

beeldondersteunend :

haagbeplanting

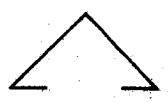
boombeplanting , jong , in de toekomst kan deze beeldbepalend worden

beeldverstrend :

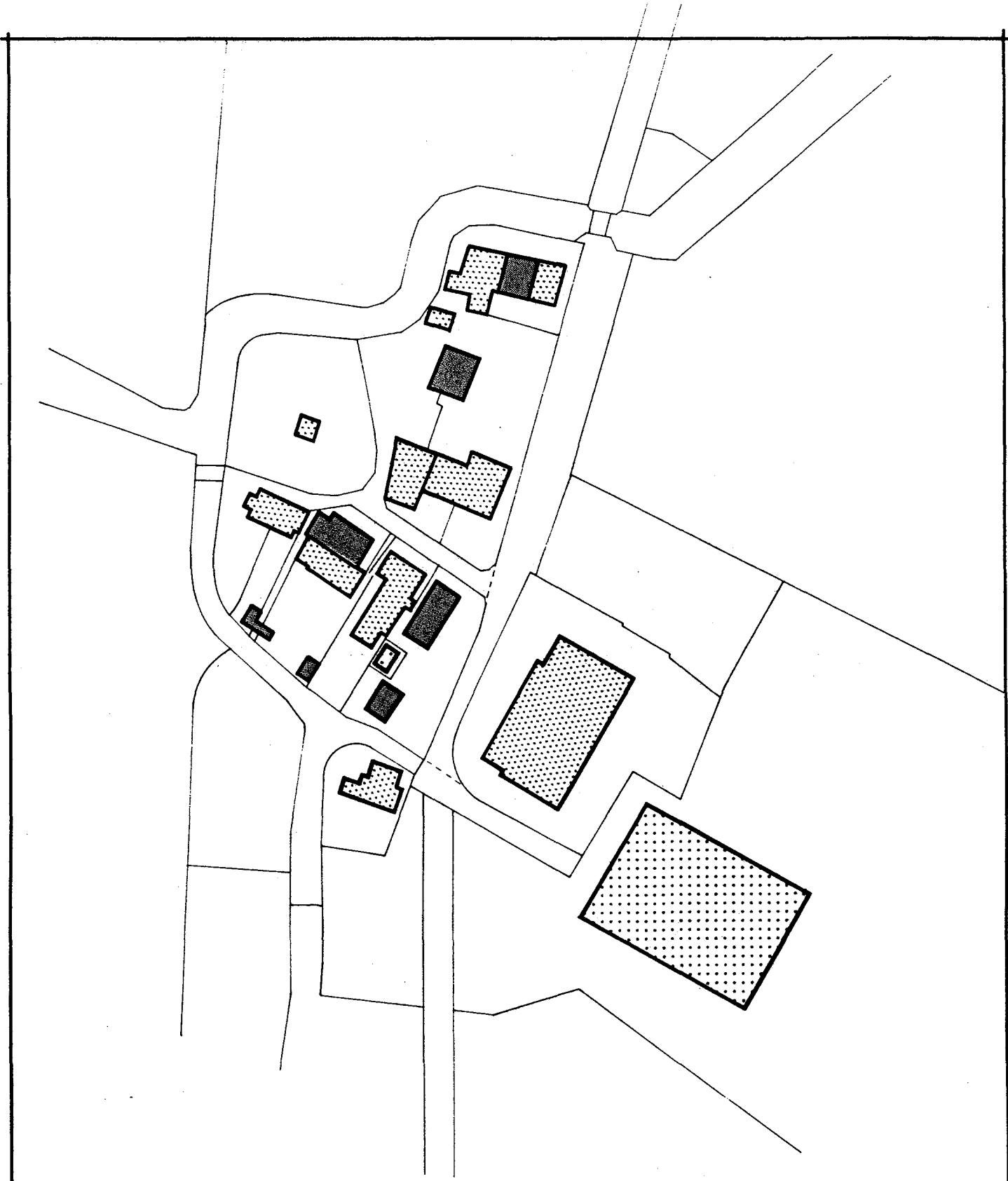
muur

rommelige achterterreinen met afdakjes, opslag enz.

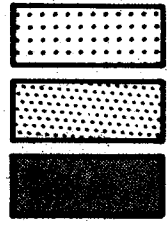
1:1000

figuur: 12

bouwkundige kwaliteit

goed
matig
slecht

1:1000

**GEMEENTE
WYMBRITSERADIEL**

WESTHEM

BESCHERMD DORPSGEZICHT

GEMEENTE WYMBRITSERADIEL

WESTHEM

BESCHERMD DORPSGEZICHT

Plannummer:
45.21.01.

Bestandsnaam:
452101.TOE

Datum:
16 april 1987

NW. BOTERINGESTR. 24
POSTBUS 1666
9701 BR
GRONINGEN
050 139899

NOORDERSINGEL 68
POSTBUS 539
8901 BH
LEEUWARDEN
058 152515

1911
1912
1913

INHOUD

	Pagina:
1. INLEIDING	2
2. LIGGING	3
3. ONTSTAAN	4
3.1 Landschap	4
3.2. Occupatie	4
4. DE SITUATIE IN 1830	8
4.1. Ruimtelijke structuur	8
4.2. Funkties	8
5. DE HUIDIGE SITUATIE	9
5.1 Ruimtelijke structuur	9
5.2. Funkties	13
6. WAARDERING	14

1.

INLEIDING

Binnen de gemeente Wymbritseradiel zijn door de Rijksdienst Monumentenzorg een aantal dorpen (of delen van dorpen) aangewezen als "te beschermen dorpsgezicht". Het gaat hierbij om bebouwing, wegen, pleinen, bruggen, wateren en beplanting die in hun samenhang, om hun schoonheid of hun specifieke karakter van algemeen belang zijn.

In deze zin werden Ylst, Woudsend, Heeg en Nijland aangewezen als "te beschermen dorpsgezicht".

Naast de aanwijzing van "te beschermen dorpsgezichten" door het Rijk, bestaat ook de mogelijkheid dat de gemeente en de provincie te beschermen dorpen (of dorpsdelen) aanwijzen die karakteristiek zijn voor de betreffende gemeente of provincie.

Dit rapport is een studie naar de karakteristieke waarden van Westhem, met name van de omgeving van de kerk. Dit gedeelte blijkt qua ruimtelijke opbouw nog zodanig zijn oorspronkelijkheid behouden te hebben, dat het in aanmerking komt voor bescherming op gemeentelijk niveau.

Een bescherming op gemeentelijk niveau wil zeggen dat de gemeentelijke overheid zich extra wil inspannen om de karakteristieke waarde van een dorpsgezicht te behouden door middel van regels in een bestemmingsplan met betrekking tot bouw en verbouw en met betrekking tot de inrichting van de ruimte middels beplanting, verhardingen en dergelijke. Maar het mag nooit alleen om regels gaan. Ook de financiële consequenties zullen gedragen moeten worden middels specifieke bijdragen uit het stads- en dorpsvernieuwingfonds, waardoor het voor betrokkenen ook financieel aantrekkelijk is om mee te werken aan het behoud van het historische karakter.

De ervaringen in IJlst, Woudsend, Nyland en Heeg hebben uitgewezen dat deze werkwijze kan leiden tot een gemeenschappelijke inspanning van overheid en bevolking.

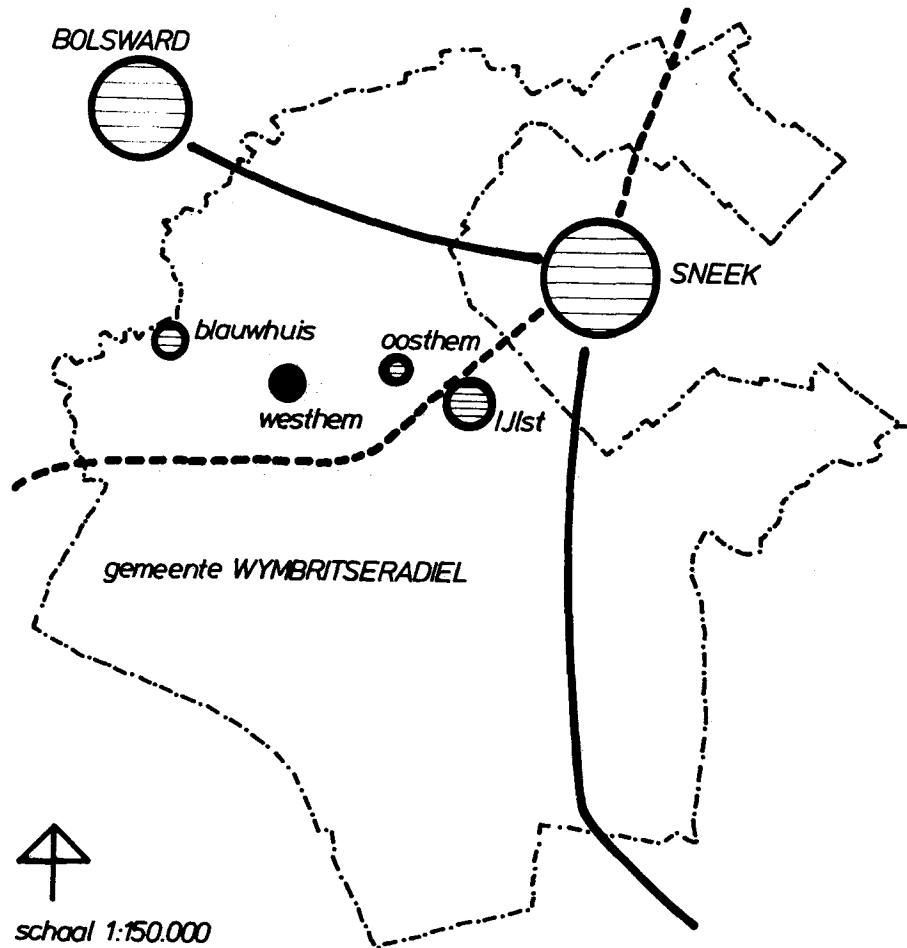

2.

LIGGING VAN WESTHEM

Het dorp Westhem ligt aan de westrand van de gemeente Wymbritseradiel op enkele kilometers afstand van Blauwhuis (zie figuur 1).

De bebouwing rond de kerk ligt op een terp en omvat niet meer dan 3 woonhuizen, een boerderij en hun bijgebouwen. Dit gedeelte wordt Feytebuorren genoemd. Het gehele dorp telde per 1 januari 1986 109 inwoners en 33 permanent bewoonde woningen.

Figuur 1.

3. ONTSTAAN

3.1. Ontstaan van het landschap

Het dorp Westhem ligt in een gebied dat voor de tijd van de bedijking regelmatig overstroomde. In zogenaamde transgressieperioden steeg de zeespiegel en kwam het water via geulen ver het land in. Tussen 200 en 600 na Chr. werd over een groot gebied een laag knipklei (een zware kleisoort) afgezet, zo ook ter hoogte van Westhem.

In de 9e eeuw n. Chr. brak de zee opnieuw het land binnen, maar nu minder ver. Ditmaal vormde zich een grote zeearm "De Middelsee", die vanuit het noorden langs Leeuwarden en Sneek en tot aan Bolsward het land binnendrong. Vanaf deze periode werd als gevolg van bedijkingen het landschap in toenemende mate door de mens bepaald. Voor Westhem, dat ten zuiden van de voornoemde Middelsee lag, is niet alleen de inpoldering van deze zeearm van betekenis, maar ook de aanleg van de hemdijken die een betere waterbeheersing en beveiliging van het overgangsgebied tussen klei en veen tot doel hadden.

3.2. Occupatie

De vroegste bewoning van Friesland vond plaats op hoog opgeslibde kwelders, vooral langs de toen aanwezige geulen en kreken. Men woonde op terpen ontstaan door ophoging met huisvuil en kwelderzoden.

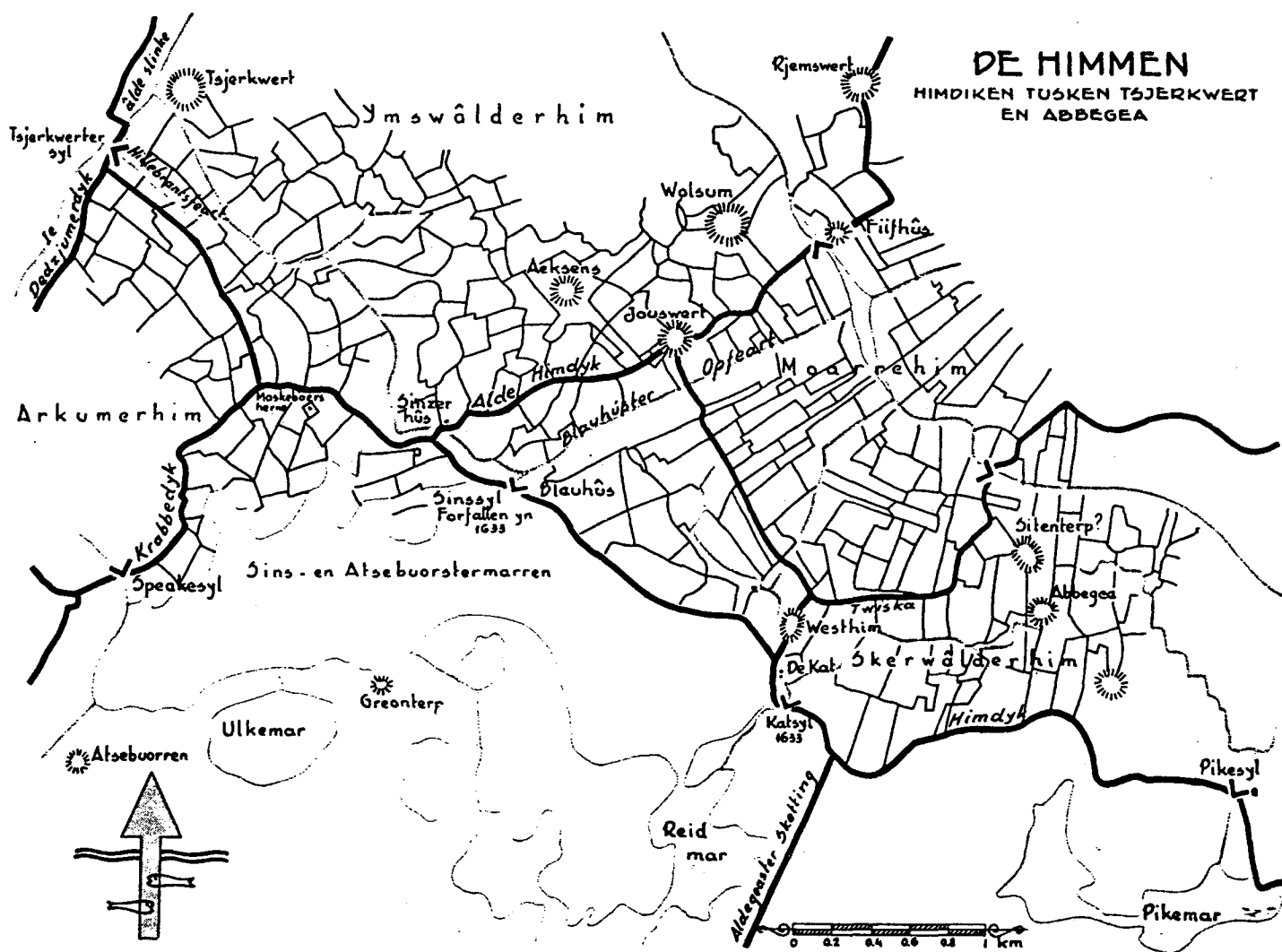
In de periode van 200 tot 600 n. Chr. was bewoning door het binnendringende water onmogelijk. Na deze transgressieperiode vestigden de bewoners zich op de nog boven de knipklei uitstekende terpen of wierpen nieuwe terpen op.

x
-

±1000 jaar n. Chr. werd het opwerpen ^{van} ~~voor~~ terpen overbodig door de aanleg van dijken. Wanneer de terp bij Feytebuorren is ontstaan is niet bekend. Het kan zijn, dat de terp niet continue is bewoond, maar op een gegeven moment opnieuw in gebruik is genomen.

De eerste dijken die werden aangelegd weerden het water van de Middelsee (vanaf 1000 n. Chr.) Het gebied ten zuiden van deze dijken moest zich echter ook beschermen tegen overstromingen van andere zijde. Dit omdat de dijken aan de Westkust van Friesland het Zuiderzeewater onvoldoende tegen kon houden en omdat in het lage merengebied hoge grondwaterstanden voorkwamen. Vanaf 1100 n. Chr. ging men tegen de zuidelijke waterkering van de Middelsee aandijkingen verrichten. De binnenspolders die zo ontstonden worden hempolders genoemd.

Feytebuorren ligt op de oude westelijke Hemdijk van de "Skerwâlderhim" (zie figuur 2). Zo is ook de naam Westhem ontstaan. De oudste vermelding van deze naam dateert uit 1440.

DE HIMMEN
HIMDIKEN TUSKEN TSJERKWERT
EN ABBEGEA

Figuur 2.

Ymswâlder-, Moarre- en Skerwâlderhim waren oorspronkelijk op zichzelf staande gebieden, gescheiden door dijken. Vermoedelijk zijn vervallen Middelzeedijken als scheidingsdijken gebruikt. In de 15e eeuw vormden de drie hemmen al één geheel. Ze beheerden tesamen de hemdijken en zijlen (sylen) die voor de afwatering zorgden, terwijl de scheidingsdijken toen niet meer onderhouden werden. De scheidingsdijken zijn als zodanig dan ook nauwelijks meer herkenbaar. Wél herkenbaar is de gemeenschappelijke hemdijk van de binnenpolders. Deze heeft tot in de 19e eeuw gefunctioneerd, in 1825 werd hij voor het laatst verhoogd. De dijk ligt nu nog zo'n 1½ à 2 m. boven het maaiveld.

Het jongere deel van Westhem, ook wel "de Kat" ("sluis") genaamd, ligt als een lint op de rand van deze dijk. De oudste bebouwing is hier op het water georiënteerd, in die tijd vormde dit de belangrijkste verbinding met andere dorpen. Toen het vervoer over land belangrijker werd bouwde men de huizen aan de weg in plaats van aan het water.

Het kerkje op de terp bij Feytebuorren dateert uit 1708. Ook eerder heeft echter op deze plaats een kerk gestaan, zoals blijkt uit de 17e eeuwse kaart van Schotanus (figuur 3).

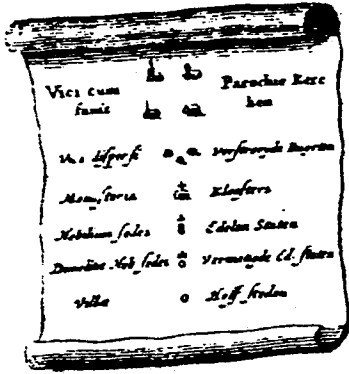
Het was niet ongebruikelijk dat rond een kapelletje of kerkje bebouwing ontstond.

Zo telde Feytebuorren in het begin van de vorige eeuw naast het kerkje nog drie kleine woningen en één groter pand, de pastorie. Het kerkhof moet toen nog volgestaan hebben met houten kruisen, nu staan er alleen nog stenen graftekens.

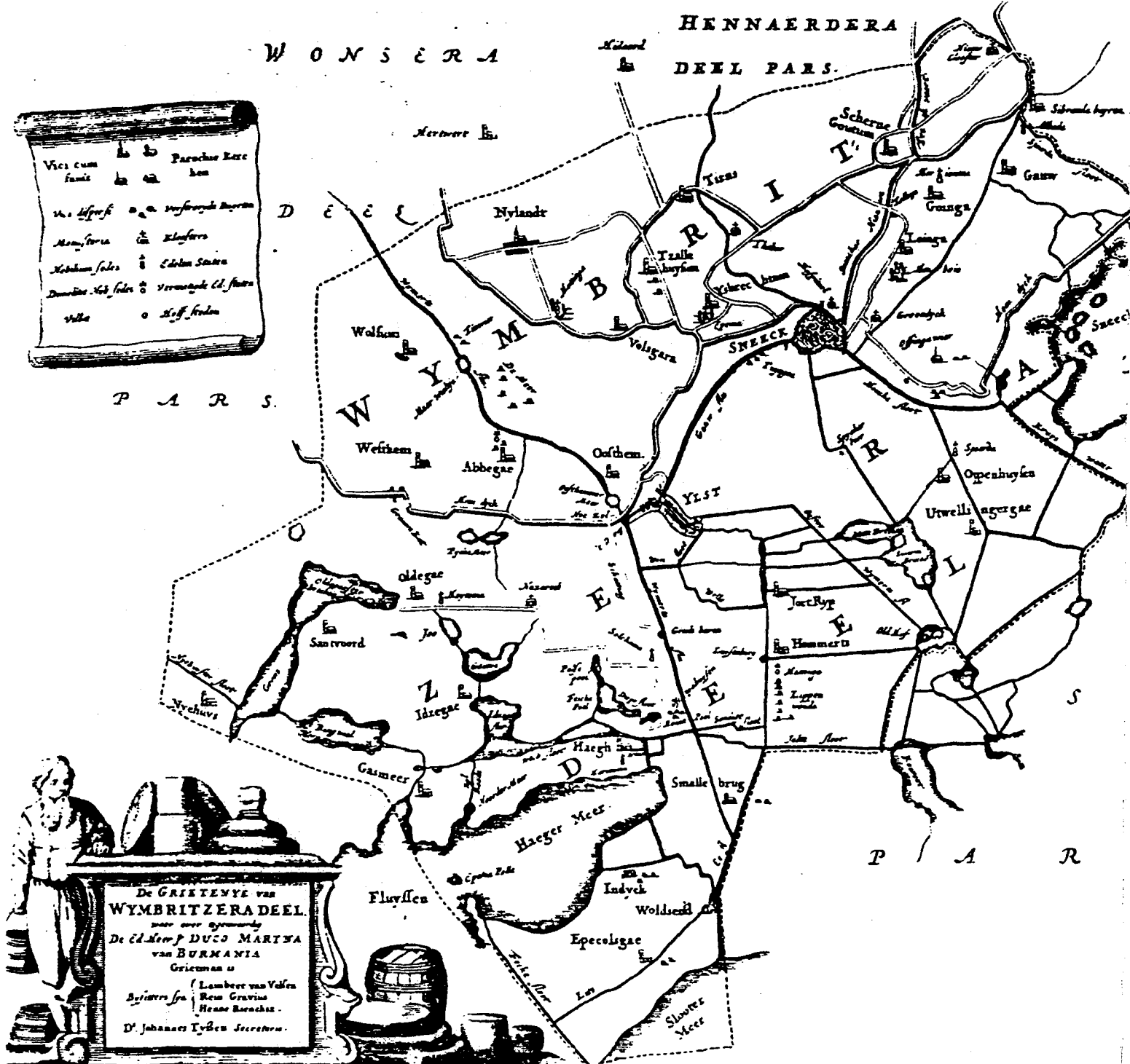
Het uitburen "de Kat" van Westhem bestond uit een aantal huisjes georiënteerd op het water.

Een ander uitburen van Westhem was Blauwhuis. Dit ontstond na de drooglegging van het Sensmeer in 1633. In het polderhuis vestigde zich een roomse pater, het begin van het ontstaan van een katholiek dorp. Blauwhuis is vooral na 1850 sterk gegroeid. Begin deze eeuw werd het een zelfstandig dorp dat het dorpje Westhem geheel overvleugeld heeft. In 1986 telde het 514 inwoners tegenover 109 inwoners in Westhem.

Westhem, dat vanouds nauwelijks voorzieningen heeft, is nu dan ook sterk aangewezen op Blauwhuis.

P A R S.

De GRIETENYE van
WYMBRITZERA DEEL.
 naar over agerwandy
 De Ed. Heer J. DUCS MARINA
 van BURMANIA
 Grietman u
 (Lambert van Valen
 Reus Gravins
 Heere Barochiz.
 D' Johannes Tyden Secretaris.

Figur 3.

4. DE SITUATIE IN 1830

4.1. Ruimtelijke structuur

De oudste gedetailleerde en betrouwbare kaart van Westhem is het kadastrale minuutplan van 1830 (zie figuur 4).

Deze kaart laat een betrekkelijk eenvoudige opzet zien. Het buurtje ligt temidden van de weilanden aan het kronkelende water op enige afstand van de Hemdijk.

Kerk en kerkhof liggen verhoogd. Tegenover de kerk staan een drietal kleine woningen. Een groter pand (de pastorij) ligt in het verlengde van dit rijtje en wordt ontsloten door een zijtak van het water.

De bebouwing in de omgeving van Feytebuorren is beperkt. Een tweetal boerderijen staan ten noorden van het buurtje en worden ook ontsloten door het water. Ten westen en ten noordwesten van Feytebuorren staan molens. Waar water en Hemdijk tesamen komen staan een drietal kleine woningen georiënteerd op het water.

4.2. Functies (figuur 5)

Kijken we naar de functies en eigendomsverhoudingen in 1830 dan blijkt het gehele Feytebuorren plus een aanzienlijk deel van de omliggende weilanden in bezit van kerk en pastorij te zijn. Ook de nabijgelegen molen behoort aan de pastorij.

De drie huisjes bij de Hemdijk zijn eigendom van een "tapper" (wellicht de oorsprong van het huidige café op die plaats).

1:2500

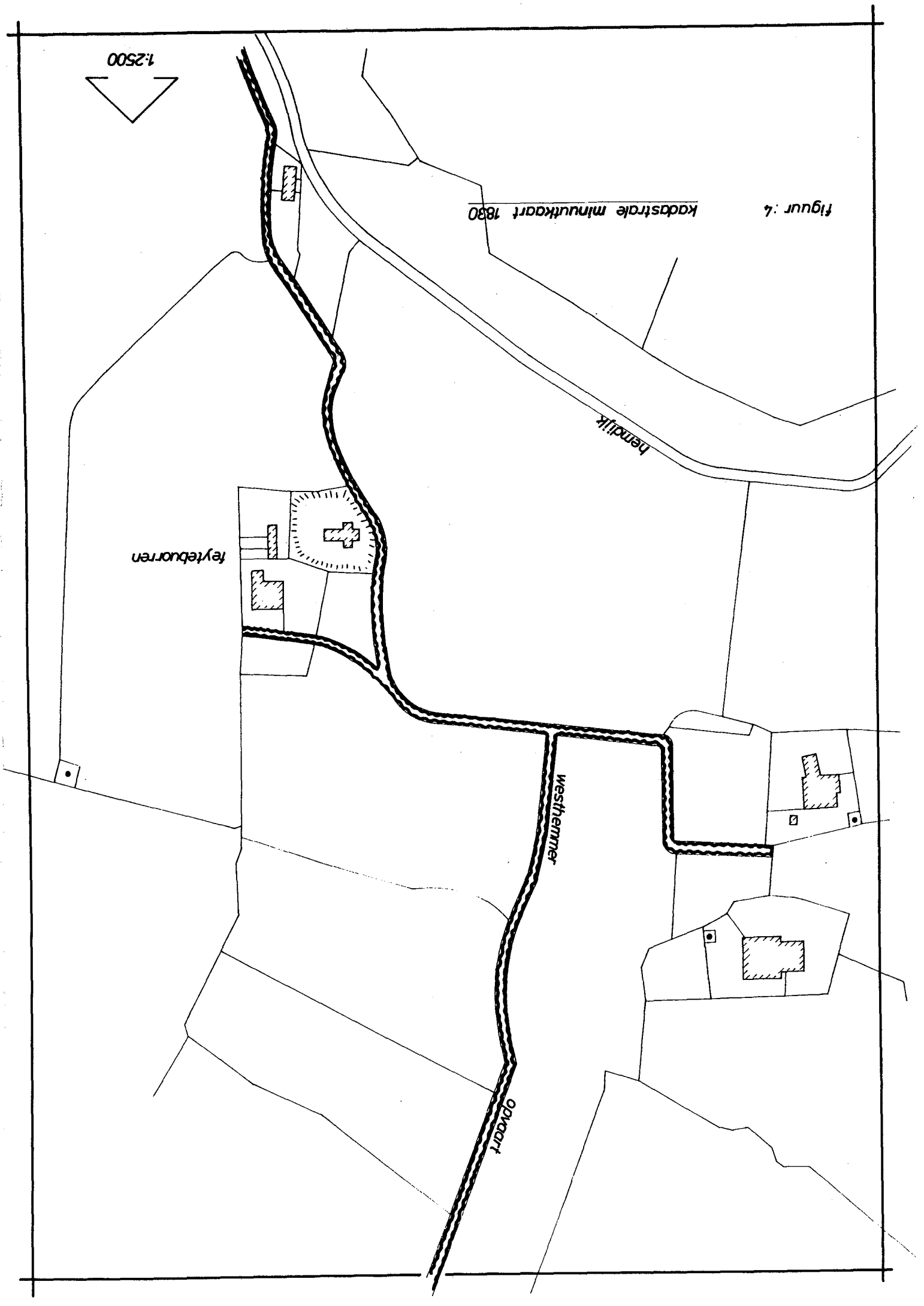
figuur 4
kadastrale minuutkaart 1830

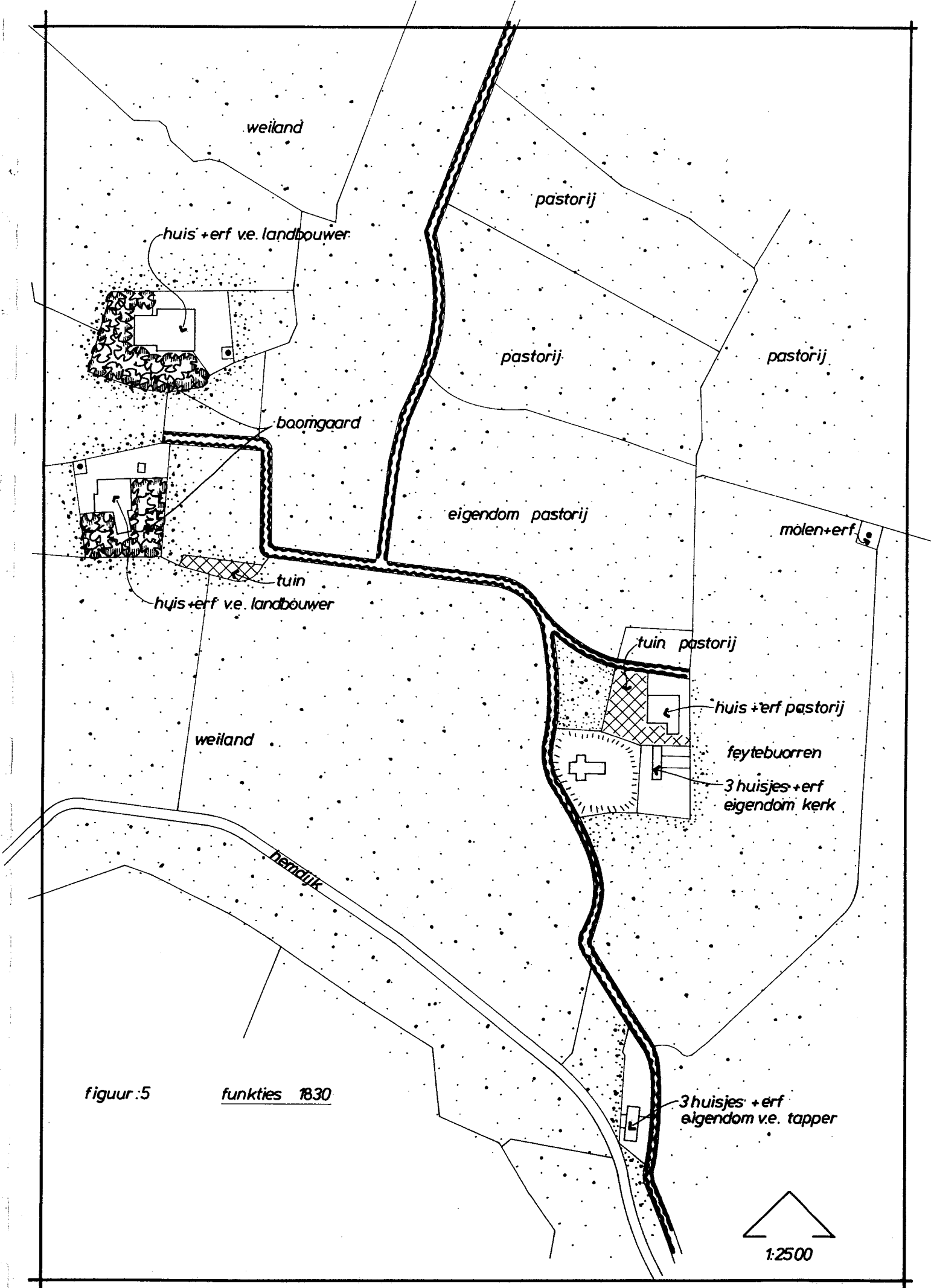
feydebuorren

hendrik

weshermer

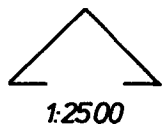
opkaart

figuur :5

funkties 1830

5. HUIDIGE SITUATIE

5.1. De ruimtelijke structuur

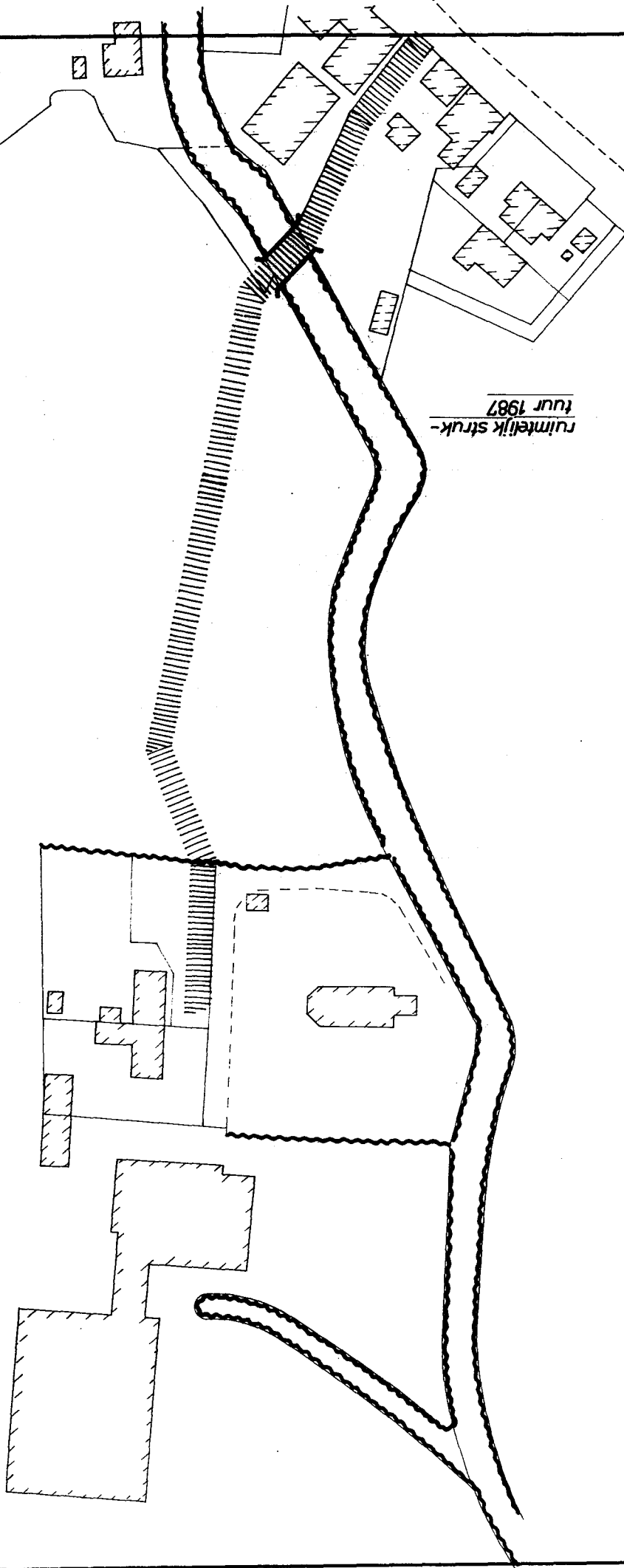
Vergelijken we de ruimtelijke situatie van 1830 met de huidige dan blijkt dat betrekkelijk weinig veranderd is (figuur 6).

Nog steeds gaat het om een kleine bebouwde enclave in het open weidegebied. Het ligt verhoogd aan een kronkelende waterloop. Dominant in het beeld is vooral de oude kerk met z'n eenvoudige vorm (schip en toren met zadeldak). Verder spelen de boerderij en de boombeplanting rond het kerkhof een rol (zie foto 1).

1

1:1000

ruimtelijk struk-
tuur 1987

figuur: 6

Feytebuorren is eenzijdig ontsloten vanaf de Hemdijk. Via het erf van een autobedrijf kom je op dit ontsluitingsweggetje.

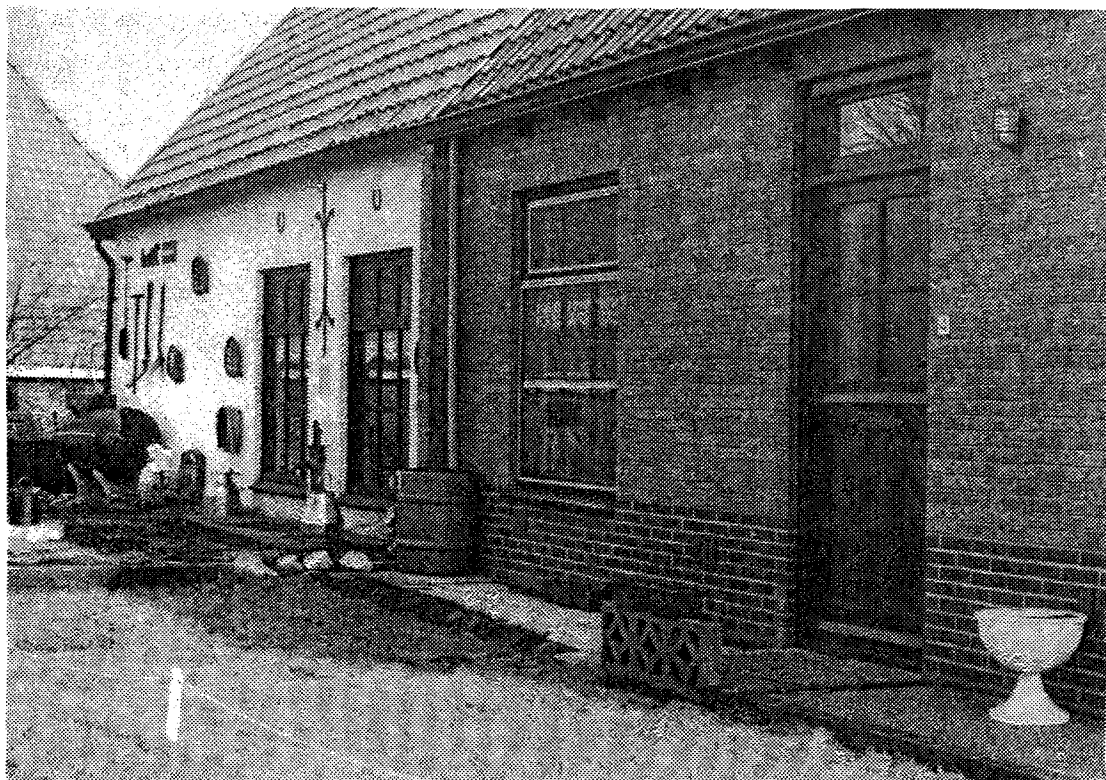
Over een slootje ga je het buurtje binnen. Deze overgang wordt helaas gemarkeerd door twee weinig stijlvolle betonnen cilindrs.

Links ligt de verhoogde begraafplaats. Aan de rand van het kerkhof is een "barehuisje" gebouwd, waar de doodsbaar in opgeborgen kan worden. Hoewel het later is gebouwd dan de kerk heeft men het qua stijl aangepast aan de bestaande bebouwing. Een haag vormt de afscherming van het kerkhof naar de ontsluitingsweg. Helaas vallen hier een aantal gaten in (zie foto 2). Middenin de haag zit een houten hek dat toegang verschaft tot kerk en begraafplaats.

2

Aan de rechterkant staan twee nieuw gebouwde huizen die exact de rooilijnen volgen van de vijf oude woningen op de kaart van 1830. Hoewel gekozen is voor een vrij steil dak (45 graden) en langgerekte ramen is de detaillering en het materiaalgebruik weinig passend in de omgeving (foto 3).

3

Ook de vele schuttingen en bijgebouwen van de huizen en de achterliggende boerderij zijn storend in het beeld (foto 4).

4

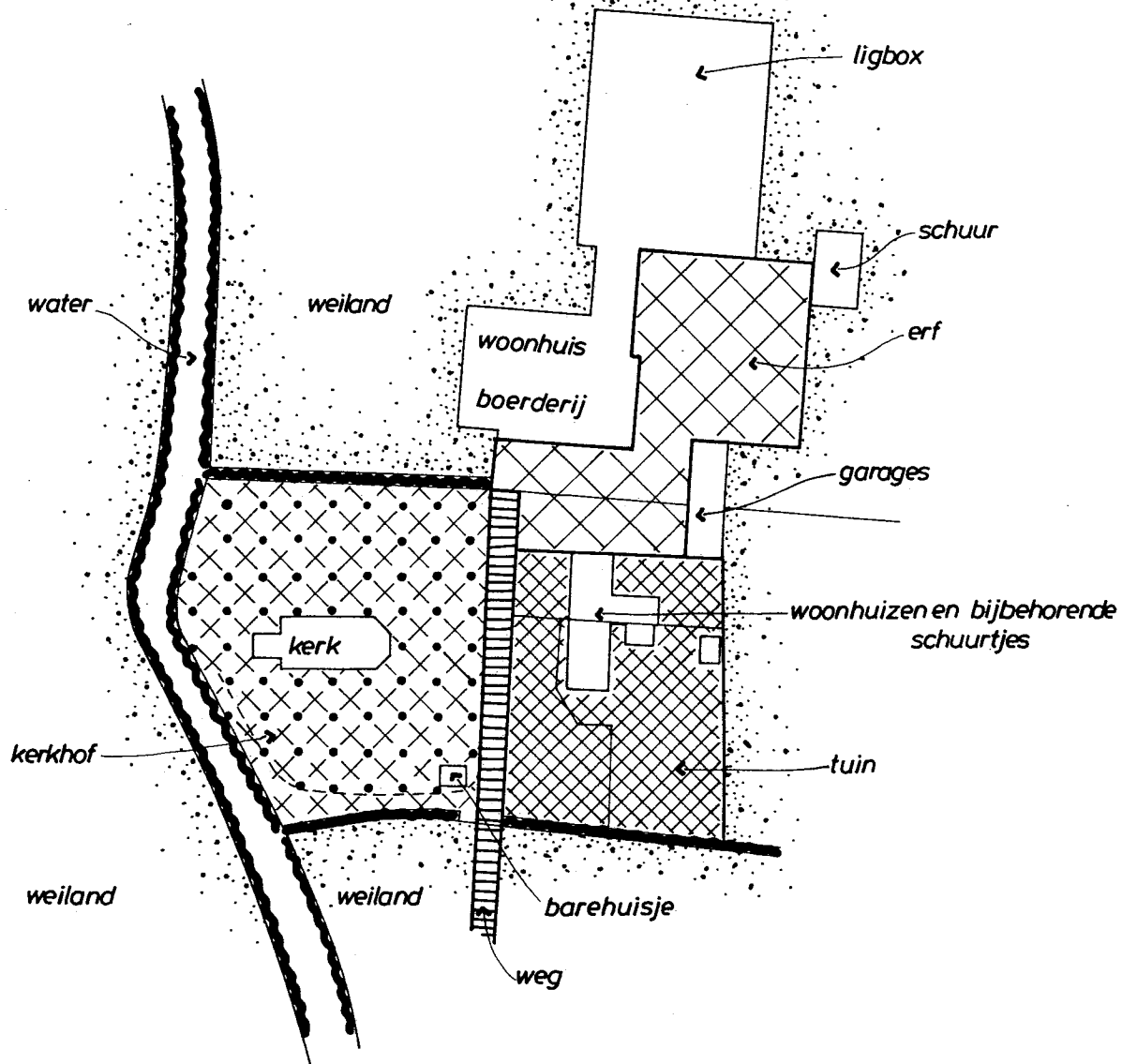
De weg door Feytebuorren loopt door tot aan de boerderij. De boerderij is na 1830 gebouwd, ongeveer waar vroeger het "pastorijhuis" stond. De bouwvorm (stolp) komt veel voor in deze streek. Kerk en boerderij bepalen sterk het karakter van Feytebuorren.

De nieuwe bedrijfsgebouwen (ligbox, silo en schuur) sluiten qua vorm niet aan bij dit karakter, maar liggen wel min of meer aan de achterzijde van het buurtje. Dit geldt ook voor de vier garages die bij de woningen zijn gebouwd.

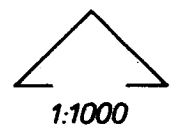
Feytebuorren is niet gegroeid, maar Westhem als geheel wel. Stonden in 1830 nog maar enkele huizen langs het water bij de Kat, nu is hier sprake van een lint van bebouwing. De oriëntatie op het water is vervangen door een oriëntatie op de Hemdijk als logisch gevolg van het feit dat vervoer over land belangrijker werd.

5.2. Funkties (figuur 7)

Ook in funktionele zin is weinig veranderd in Feytebuorren. Er zijn voornamelijk wat bijgebouwen bijgekomen en er is een boerenbedrijf gekomen op de plaats van de vroegere pastorie.

figuur: 7 funkties 1987

6.

WAARDERING

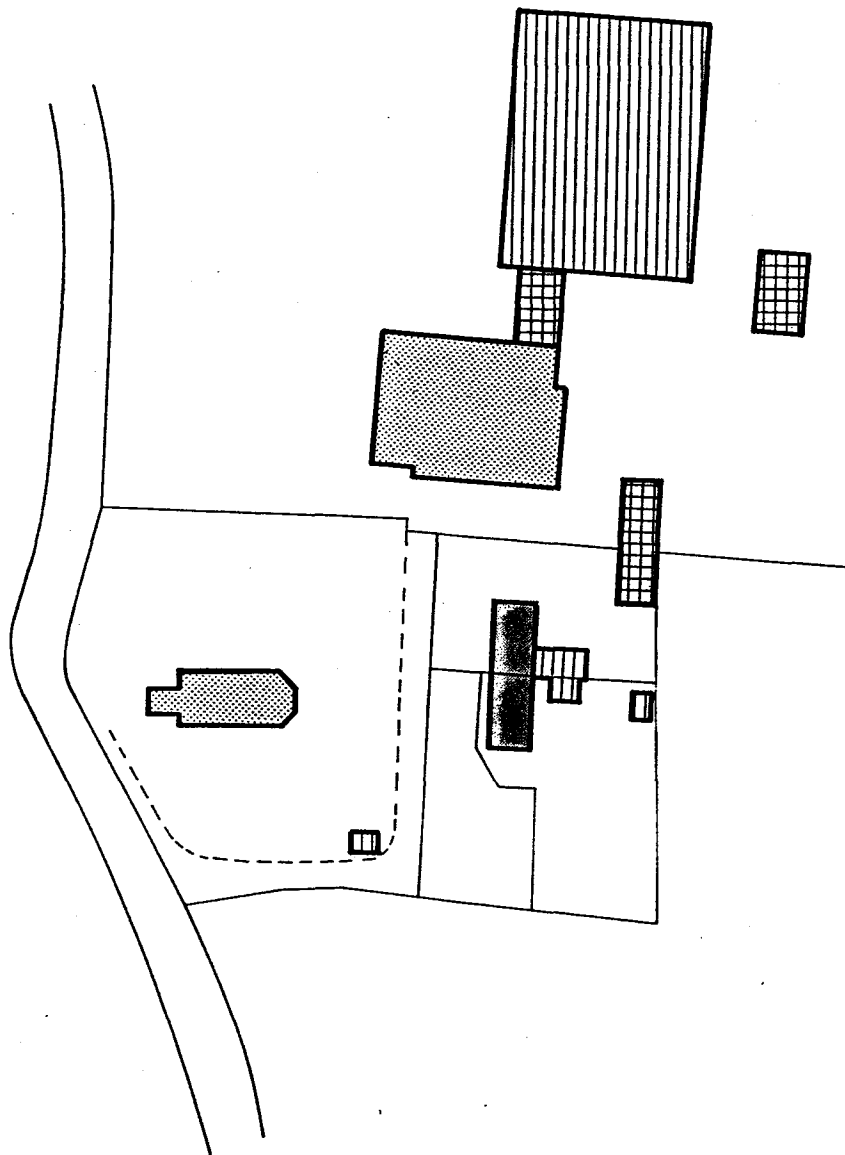
In dit hoofdstuk wordt een waardering gegeven van de ruimtelijke situatie en onderhoudssituatie van Feytebuorren. Er wordt aangegeven wat de meest kenmerkende eigenschappen zijn die voor bescherming of herstel in aanmerking komen. Hoewel dit vanuit een historische invalshoek gebeurd, is het niet per definitie zo dat de oudste bekende situatie (in dit geval de minuutkaart van 1830) het enige gewaardeerde is. Het gaat om een groeiproces, waarbij van belang is dat het ene ontwikkelingsstadium aansluit op het andere en daarmee een geheel gaat vormen.

- X Bij de waardering van de ruimtelijke situatie wordt ~~uit~~gegaan op:
- de bebouwing (figuur 8);
  - en op niet-bebouwing (figuur 9 en 10).

Met betrekking tot bebouwing wordt onderscheid gemaakt tussen:

- * structureel bepalend, dat wil zeggen qua ligging en schaal;
- * en architectonisch bepalend, dat wil zeggen qua detaillering en materiaal gebruik.

De onderhoudssituatie is weergegeven in figuur 11.

figuur: 8

waardering bebouwing

struktureel en architektonische bepalend

struktureel bepalend, architektonisch niet bepalend

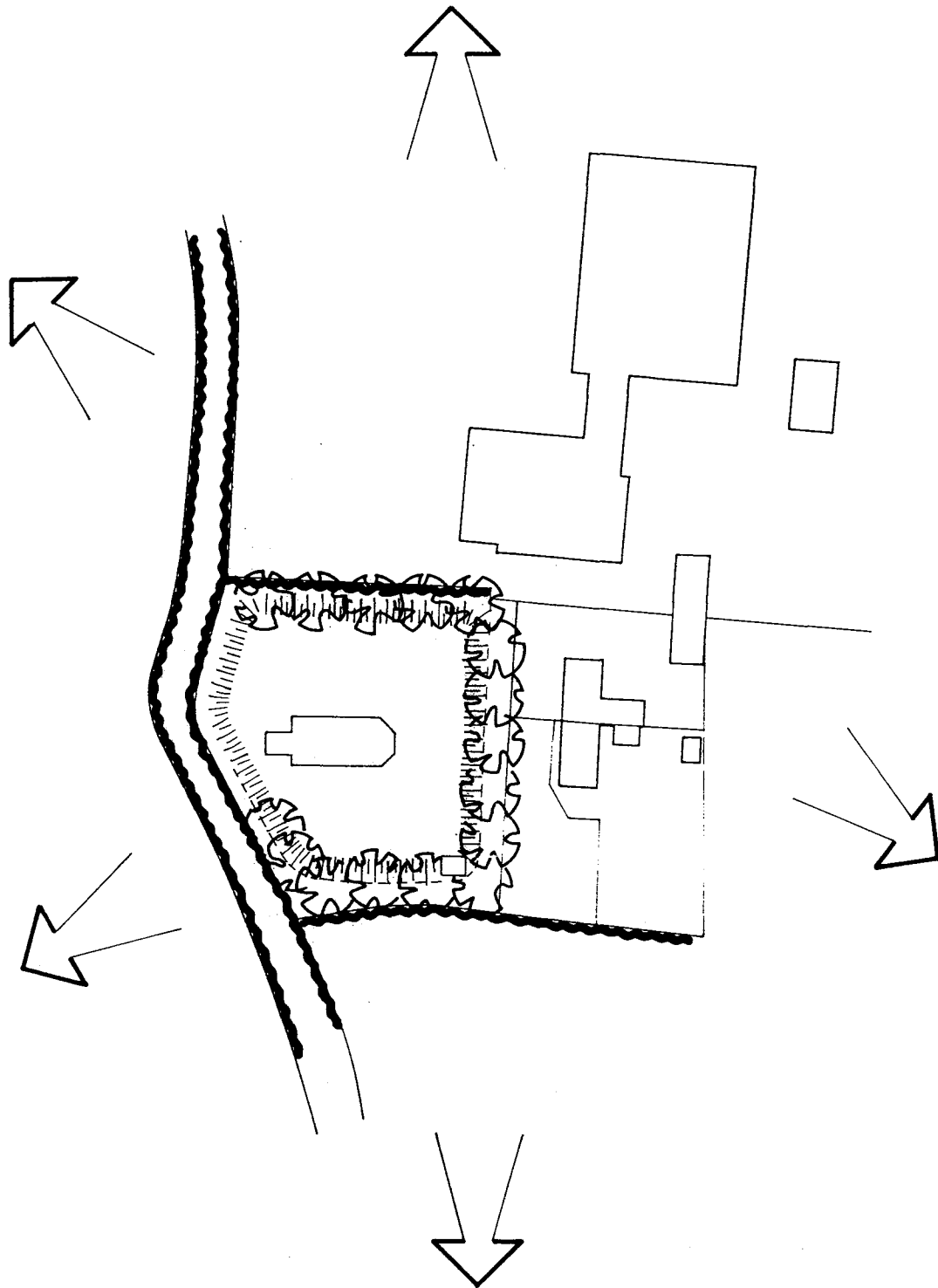
struktureel en architektonisch niet bepalend

struktureel en/of architektonisch verstorend

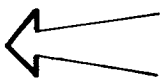

1:1000

figuur : 9 waardering niet bebouwing

beeldbepalend :

de openheid rondom

het water

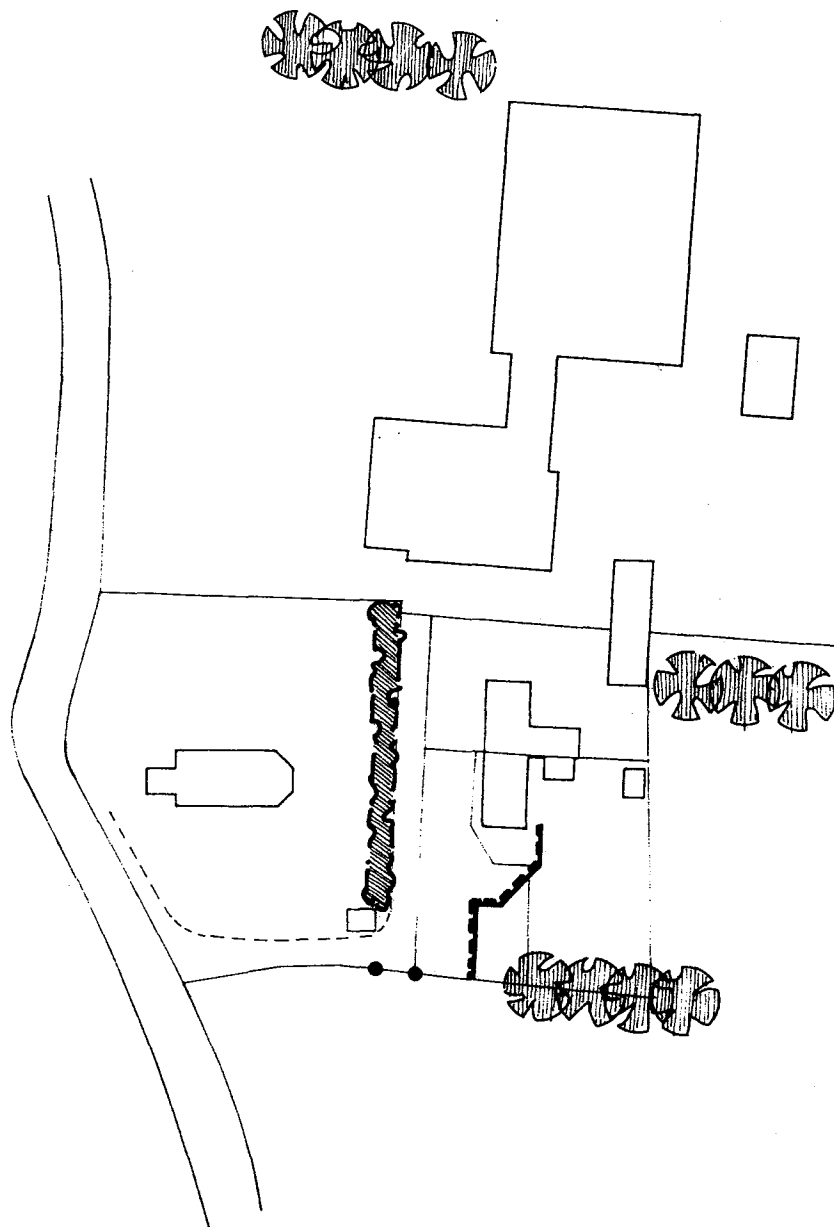
de terp

de boombeplanting rond het kerkhof

1:1000

figuur : 10

waardering niet bebouwing

beeldondersteunend :

haagbeplanting

overige boombeplanting

beeldverstorend :

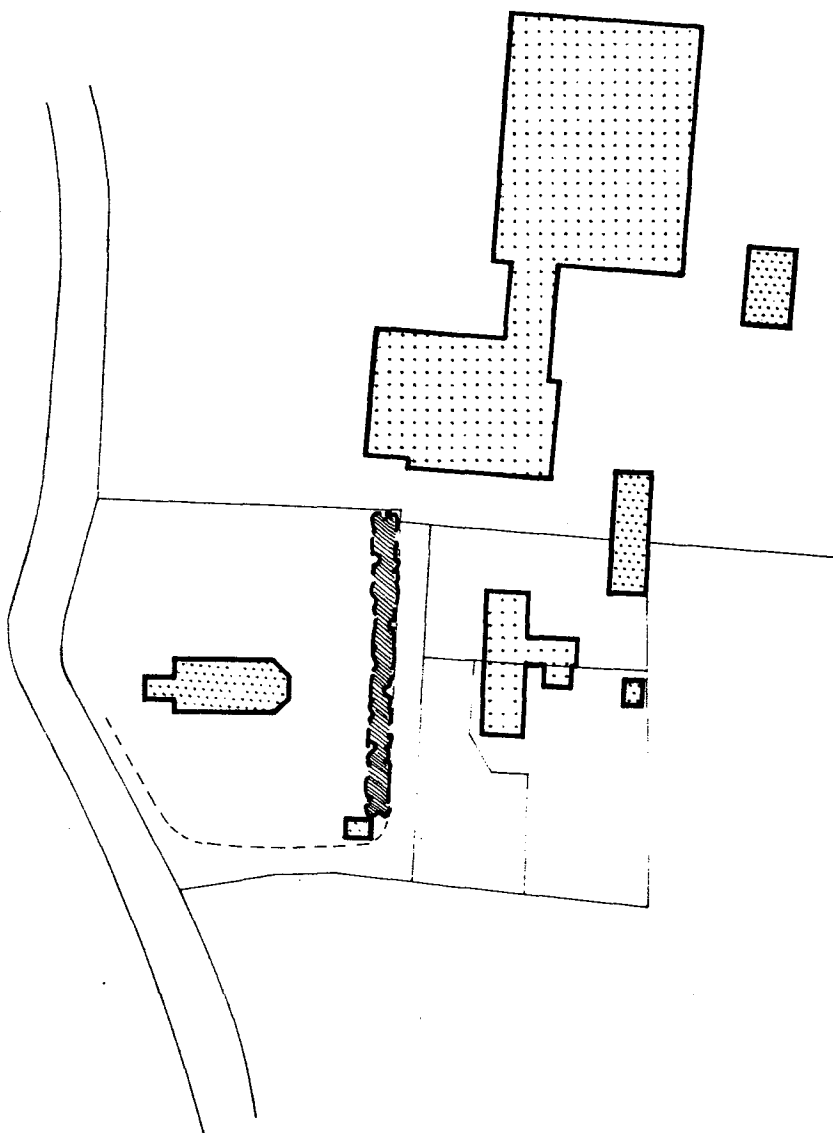
betonnen cylinder bij entree

muurtjes en hekwerken

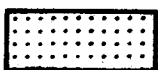
1:1000

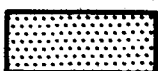
figuur : 11

onderhoud

bebouwing

bouwkundige kwaliteit goed

bouwkundige kwaliteit matig

niet bebouwing

haag - kwaliteit matig

1:1000